

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

העורכים: נחום גלאצר (עורך-תורם), צבי זולפסון, שמעון הלקין
 חיים ליף — חבר המערכת
 מנהל המערכת: משה טשרנוביץ

שנה כ"ז (כרך נ"ג) אדר-ניסן, תשכ"ז חוברת ד' (257)

ה ת ו כ ן

- 159 ישראל ושכנותיה בעידן האטומי . . . . . יצחק עברי
- 165 אמונה וגישושי אמונה בשירה העברית החדשה . . . ש. הלקין
- 179 והפסיכונאליזה . . . . . שלמה שרון (סינרג)
- 185 מ.י. ברדיטשסקי וחובבי ציון באמריקה . . . א. ר. מלאכי
- 190 שאל טשרניחובסקי — 90 שנה להולדתו: תרל"ז—תשכ"ז
- 190 כלילי הסוניטות בשירתו של טשרניחובסקי . צבי בלומברג
- 197 הבאלאדות „צייד ההגמון” ו„שני הקברים”
- 197 לשאל טשרניחובסקי . . . . . שלמה אידלברג
- 200 פסיפס-ישראלי . . . . . י. ר.
- 202 מחדש לחודש . . . . . י. מישאל

הערכות ודברי בקורת:

- (א) חלוצי המדע העברי הרפואי באמריקה — ד"ר א. א. פריד . . . . . חיים ליף 204
- (ב) רפאל בשן — אמן הראיון . . . . . ינץ רמגל 206
- (ג) בחבלי כלייה . . . . . ב. בריתקוה 210
- ספרים שנתקבלו במערכת 213
- „מנחם” הנזכר במשנה חגיגה . . . . . שמחה ב. הוניג 214
- אליהו נבות — חלוץ הסויה בישראל . . . . . א. א. 214
- ידיעות 215
- מכתב אל המערכת 216

„ בצרון ”
 1141 ברדוויי
 ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)

Editors: NAHUM GLATZER (Contributing Editor)

HARRY WOLFSON, SIMON HALKIN (S. Israel)

HAYIM LEAF, Associate Editor

Executive Editor: MAURICE E. CHERNOWITZ

Twenty-Seventh Year of Publication

Vol. LIII   ADAR-NISAN, 5726 (March, 1966)   No. 4 (257)

CONTENTS:

Israel and Its Neighbors In the Atomic Age . . .	<i>I. Ivry</i>	159
Religious Motifs In Modern Hebrew Poetry . . .	<i>S. Halkin</i>	165
The Uncovering of Roots: Archaeology and Psychoanalysis — A Parallel . . .	<i>Shlomo Sharan-Singer</i>	179
Micah Joseph Berdichevsky and Lovers of Zion in America	<i>A. R. Malachi</i>	185
Saul Tchernichovsky In His Sonnets	<i>Harry Blumberg</i>	190
Saul Tchernichovsky In His Ballads	<i>S. Eidelberg</i>	197
Israeli Kaleidoscope	<i>Y. — R.</i>	200
The Month In Review	<i>I. Mishael</i>	202

EVALUATIONS AND BOOK REVIEWS:

(a) American Jewish Physicians — Pioneers In Hebrew Culture: Dr. Alexander Freed . . .	<i>H. Leaf</i>	204
(b) Raphael Bashan — Virtuoso of the Interview	<i>Yanetz Rammgal</i>	206
(c) Behind the Iron Curtain	<i>S. Bar-Tikvah</i>	210
Books Received		213
The "Menahen" Mention In the Mishnah . . .	<i>Sidney B. Hoenig</i>	214
Eliahu Navot — Pioneer of the Israeli Soybean	<i>A. A.</i>	214
News and Events		215
Letter to the Editor		216

BITZARON
1141 Broadway
NEW YORK
MU 6-7680

בַּעֲרוֹן

נוסד עלידי חיים פשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

שנה כ"ז (כרך נ"ג) אדר-ניסן, תשכ"ו חוברת ד' (257)

ישראל ושכנותיה בעידן האטומי

מאת יצחק עברי

בנאום שנשא השגריר הסובייטי ד. ס. צ'ובאחין במושב המועצה הישראלית של הקונגרס היהודי העולמי בתל-אביב, קרא ליהודים «לצרף קולם למזהירים מפני הסכנות המאיימות מצד המיליטאריסטים הגרמניים. הוא הוסיף ואמר, כי אם תביעות בון לנשק גרעיני לא יידחו, יהיו הסיכויים להסכם לגבי אי הפצת הנשק הגרעיני קלושים ביותר, וכן הדגיש, כי «הקמת אזורים מפורזים מנשק גרעיני, בפרט במזרח התיכון, תביא לידי הפגת המתיחות ותוכל לשמש צעד ראשון להפסקת מירון החימוש באיזור זה. הסכם על איזור מפורז היה מגביר את הסיכויים לפתרון הבעיות השנויות במחלוקת בין ממשלות האיזור, בדרך של שיחות שלום, והיה מסייע ליצירת אורה של אימון».

אגב כך תקף השגריר הסובייטי את «המעצמות האימפריאליסטיות», שאינן מעוניינות — לדבריו — לרפות את המתיחות באיזור, ושהעלו לאחרונה את רעיון «הברית המוסלמית». תוך נסיון «להפחיד את ארצות המזרח הקרוב בסכנת התקפה קומוניסטית על איזור זה».

להופעתו של צ'ובאחין במושב המועצה של הקונגרס היהודי העולמי יש לייחס חשיבות מסויימת לא רק מפני תוכן נאומו אלא גם בשל העובדה, שהשגריר לא נמנע להופיע במושב של ארגון, הפועל במרץ וללא חשך למען זכויותיהם של יהודי ברית המועצות ולמען הרשאת קשריהם עם אחיהם בארץ ובתפוצות. ואמנם, באותו מושב עצמו פנה מי שהיה שגריר ישראל בברית

המועצות וכעת ראש עיריית תל-אביב, מר מ. נמיר, בקריאה אל ברית המועצות "להבין את רגשי האחוה של יהודי ישראל אל יהודי ברית המועצות ולשאיפתם הטבעית של בני העם בישראל, שיהודי ברית המועצות יוכלו להנחיל בכבוד את המורשת התרבותית היהודית לילדיהם, ואחרון אחרון — שיוכלו להצטרף לאחייהם בישראל — אלה שרוצים בכך — כדי להיות בין בוני ומעצבי המדינה".

בו בשבוע הגיע לארץ דויד אויסטראך, הכנר היהודי-סובייטי המהולל, ובמסיבה לכבודו הביע שר-החוץ הישראלי אבא אבן את המישאלה, "שיתרבו ויתהדקו הקשרים בין שתי הארצות ויתרחבו משטח המוסיקה גם לשטחי מחשבה ומעשה אחרים!"

אויסטראך ציין את העובדה, כי הופעתו היא רק צעד ראשון. אחריה יבוא ביקורה של התזמורת הישראלית ברוסיה והופעתה בט"ז קונצרטים, והוסיף כי "רבה שמחתו שהולכת ומתגשמת התקרבות גם בשטחים אחרים".

ניתנה האמת להיאמר, שאף על פי, שבדרך כלל אין כנרים קובעים מדיניות בשום ארץ ובוודאי לא בברית המועצות, הרי ביקורו של אויסטראך הוא סימן מעודד, על כל פנים מצד יחסי התרבות המתפתחים בין שתי הארצות. מר אבן, השואף כידוע, שמדיניות החוץ הישראלית תישען על "ארבע רגלים", ולא רק על ידידות עם שלוש מעצמות המערב הגדולות בלבד, היה, ללא ספק, כן במישאלתו לריבוי ולהידוק הקשרים ההדדיים, שכן הוא רואה כאחד מתפקידיו העיקריים שיפור יחסים עם ארצות המזרח, במדינה שיש מקום לשיפור כזה.

לכאורה יש כמה שטחים, שבהם אין ספיקות בנוגע לזהות האינטרסים של ישראל וברית המועצות, ממש כשם שאין עוד ספיקות בנוגע לזהות אינטרסים רוסי-אמריקנית בשטחים ידועים. טול, למשל, את "הסכם טאשקנט", שאמריקה בירכה על המוגמר בו ללא צרות-עין, למרות מה ששליטי מוסקבה קצרו בטאשקנט תהילה לעצמם. זהות האינטרסים הרוסי-אמריקנית — בניגוד לעניין המיוחד שהיה לסין העממית בסכסוך ההודי-פאקיסטאני — היא שקבעה הפעם.

באותה מידה עצמה מותר לדבר על זהות אינטרסים גמורה של רוסיה ואמריקה בנידון השאיפה לאי-הפצתו של הנשק האטומי בעולם בכלל, ובמזרח התיכון בפרט. אמנם, רוסיה כבר הורגלה בכסיסי נאט"ו בתורכיה וביוון, הכוללים גם אפשרות של שימוש בנשק אטומי על ידי מיפקדת נאט"ו בתחומי ארצות אלה. אבל אינו דומה ראש-חץ אטומי הנתון בידי חיל האויר האמריקני לראש חץ אטומי הנתון בידי נאצר, עראף או אל-אטאסי. הרוסים היו רואים מחווה של רצון טוב כלפיהם אילו קמה ממשלת ישראל והתחייבה, שלא לייצר נשק אטומי בשום נסיבות שהן, עתה ובעתיד. לכך נתכוון ודאי השגריר צ'ובאצ'ין בדברו על "איזור מפורז מנשק גרעיני".

אולם מדינאי רוסיה המועצתית הם ריאליסטיים למדי כדי להבין, שאין ישראל יכולה לוותר על ה"אופציה" לנשק אטומי ויתור גמור וללא תנאי

מוקדם, הללו יודעים יפה, יותר ממישהו אחר, מה רבה הכמות של נשק שיגרתי, שסיפקו למצרים ולשאר ארצות ערב בתקופת עשר השנים האחרונות, ובפרט בשנה זו. הם יודעים גם כן, שאין לישראל האמצעים וכוח-האדם הדרוש, כדי להעמיד נגד הערבים צבאות גדולים ומצויידים יפה מבחינת הנשק השיגרתי, שיהיו שקולים מבחינה כמותית כנגד כל צבאות ערב וציודם, הסובייטי וגם המערבי. טענתם של ספקי הנשק מהגוש המזרחי היא, שאינם שולחים נשק זה לשם מלחמה בישראל אלא לשם "התנגדות לאימפריאליזם ולניאו-קולוניאליזם". אולם לטענה זו אין אחיזה במציאות העלולה להתפתח בשעת סכסוך מזויין בין ארצות ערב וישראל. אפסותה של טענה זו כבר הוכחה בצורה נעלה מכל ספק גם מן הצד שכנגד, שעה שפרץ הסכסוך ההודי-פאקיסטאני על קאשמיר, ושני הצדדים כאחד השתמשו בנשק שקיבלו מהמערב לשם התנגדות לכובש קומוניסטי (בפרט — סין העממית) כדי להילחם זה בזה. למחאות האמריקניות והבריטיות היה הד קלוש, ורק ההתערבות הרוסית היא שהכריעה את הכף. וכל זה — למרות עדינות המצב, שבו נאלצה מוסקבה לחפות על הקשר המציאותי של שיתוף אינטרסים ומגמות אמריקני-סובייטי. שיתוף זה שם לאל מלכתחילה את סיכוייו של כל מנצח בהתגוששות זו לקצור פרי נצחוננו. חזרה ונשנתה פה אותה מציאות מדאיבה מימי מסע קדש ופרשת סואץ: ברגע שהאינטרסים והמגמות של אמריקה ורוסיה היו חופפים, בין שטעה פוסטר דאלס בחשבוננו ובין שלא טעה — שוב לא היה סיכוי לחיל צה"ל המנצח להציל אלא מקצת מהשיגו המזהירים במסע הבוק על פני חצי-האי סיני.

זהות אינטרסים ומגמות נוספת של ישראל וברית המועצות יש לראות, לכאורה, בתביעה שלא להפקיד בידי הגרמנים, עתה או בעתיד הקרוב, שום נשק אטומי. מצד הרוסים כמצד היהודים, ולא דווקא היהודים השוכנים בישראל ושהם נתיני ישראל אפשר להשתמש כאן בסיסמה הקצרה, שכבר מצאה לה ביטוי בישראל, כי מי שהמציא והגשים את ה"פתרון הסופי" אסור להפקיד בידו את הנשק הסופי והמוחלט! אמנם, מדינאי בון, ובכללם אפילו קונראד אדנאואר הישיש, העומד לבקר בישראל כאורח המדינה, סבורים שהגיעה שעתה של גרמניה המערבית לשותפות של שוויון במטמור הנשק האטומי המערבי. גרמה לכך לא במעט ההתמודדות בין דה-גול ובין ואשינגטון, וההתקרבות המדומה, או האמיתית של צרפת לברית המועצות. אבל העובדה במקומה עומדת, שמבחינה רגשית ומדינית כאחת היו רוב הישראלים ככולם מצביעים נגד מתן נשק אטומי וחופש הכרעה אטומי בידי הגרמנים, בין שהמו"מ המסחרי עם גרמניה, שעודנו בשלביו המוקדמים, יעלה יפה ובין שלא יעלה יפה.

עובדה זו ידועה לרוסים, ולכן היו מוכנים לנצלה ניצול פוליטי מלא בשעה שיגיעו הדברים לידי ויכוח והכרעה בואשינגטון. בפאריס ימצאו הרוסים מהלכים לדעה זו גם בלי תמיכת ישראל ויהודי העולם, ואולי גם בלונדון כן. מה שאין כן בואשינגטון. שם עלול להיות משקל רב לדעת יהודי

אמריקה ולדעתה של ישראל בנקודה זו. זה לא כבר נאם ד"ר אדנאואר והזהיר מפני גרימת כשלון לשיחות הכלכליות של גרמניה וישראל, "משום שחשיבות יתרה תהא נודעת בעולם לעמדת היהודים כלפי הרפובליקה הגרמנית ומדיניותה גם בעתיד". אבל תהא זו טעות להניח, שאפשר לשנות את דעת יהודי ישראל והעולם על ידי הסכם מסחרי נוח לישראל. לא במישור זה מתנהל הויכוח ולא במישור זה אפשר לנהלו.

זהות אינטרסים נוספת של ישראל וברית המועצות, ואף של אמריקה וברית המועצות, אתה מוצא בהתנגדות הרוסית לכל התירה סינית למזרח הקרוב כגורם משפיע ומסכסך. מכיוון שאמריקה ורוסיה כאחת מעונינות בשליטת השלום במזרח התיכון, אין הן יכולות להרשות חדירה כזאת, בפרט שסין העממית כבר נכנסה למעשה למועדון האטומי, ואין היא מחכה לרשיון להצטרף אליו. יתר על כן, המנהיגות והעתונות הסינית שמו ללעג ולקלס את תביעות המערב והמזרח הסובייטי כאחד למנוע הפצתו של הנשק הגרעיני. סין העממית טענה, כי אין תביעה זו נובעת מהרצון לשמור על השלום אלא מהמגמה "לקיים מונופולין אטומי בידי המעצמות האימפריאליסטיות (קרי: אמריקה ובעלות בריתה) ובידי המעצמה הרביזיוניסטית (הסובייטית) המסלפת תורתו של המארכסיזם-לניניזם, כדי לעשות ברית אחווה וידידות עם הקאפיטליזם". מכיוון שכך — לא ייפלא שהרוסים אינם בוטחים בכך, שסין העממית תיזהר לנפשה ולא תפיץ ידע אטומי מלחמתי ואף נשק אטומי ממש בין גרורותיה במזרח התיכון, אם תינתן לה ההודמנות הנאותה לכך.

חשש זה נתגבר לאחרונה עם ההפיכה החדשה בסוריה, ההפיכה ה-17 במספר, שבה עלו לשלטון קצינים שמאלניים מיריביו של נאצר וכמה מהם מהאגף הקיצוני הפרו-סיני. הללו, הטוענים כבר, כי הם רוצים לפתוח במלחמה נגד ישראל לאלתר, לא יהסו מלהכניס ראשם בעול התחייבויות כלפי סין, תמורת סיוע צבאי וסיוע בציד מלחמתי. משלחות קצינים ומדריכים סיניים למחמת גרילה ולצורות מלחמה אחרות לא יאחרו להגיע לסוריה ולהעניק מתורתם ומהשראתם לצבא הסורי.

בנידון זה מאלפת הערתו של דיפלומאט סובייטי באזני עתונאי של "הארץ", כי "אם יתברר שיש אגף פרו-סיני רציני בקרב הצבא הסורי, וסין תקנה לה השפעה ממשית בסוריה בעקבות ההפיכה — יהיה בכך משום סיכון מסויים של המצב באזור". הדיפלומאט הרוסי הוסיף באותו מעמד: "לסינים עלולה להיפתח הזדמנות אם איזור המזרח התיכון ייכנס למירוץ חימוש בנשק לא שיגרתי. אם מצרים תראה שמדינה אחת באיזור מפתחת נשק אטומי — תעשה גם היא את הכל כדי להשיג נשק זה, וכאן עלולים הסינים לנצל את המצב".

דומה שהערה זו שופכת אור על הידיעה שנתפרסמה ב"ג'ואיש אובזרוור" הלונדוני, כי רוסיה שולחת מומחים אטומיים למצרים, למלא מקומם של המומחים הגרמניים הפורשים. אם ידיעה זו תתאמת, אין צעד זה אלא תשובה לסכנה, שהסינים יקדימו לחדור למצרים ולמסור למצרים סודות ייצור הפצצה

האטומית. אמנם, בעתונות סופר, כי בזמן ביקורו האחרון של מרשל גריצ'קו הסובייטי בקאהיר, הבטיח לנאצר נאמנה, כי אם ישראל תתקוף את מצרים התקפה אטומית תתייצב מיד ברית המועצות לימין מצרים. אבל, ראשית כל, לא שמענו אם נאצר מסתפק בהבטחה זו ומחסל כל תכניותיו ליצור נשק אטומי. ושנית, יכולים לשאול בקאהיר: אם מותר לדה-גול להטיל ספק ביעילותה של המטרייה האטומית האמריקנית לגבי הגנת צרפת מפני רוסיה, מדוע אסור לנאצר להטיל ספק ביעילותה של המטרייה האטומית הסובייטית כלפי מצרים ומדוע לא ירצה להיות חי הנושא את עצמו מבחינת כוח ההרתעה האטומי?

קראנו זה לא כבר, כי נאצר איים, ואין זה אלא אחד מאיומיו הרבים, כי אם ישראל תגיע לכלל ייצור פצצה אטומית — יאסור עליה מלחמה, מלחמת-מגע. מכיוון שבלאו הכי הוא נשבע, בוקר וערב, כי יש בדעתו „לשחרר את פלשתינה“, לא היה באיום הנוסף משום חידוש מהותי פרט למציאת „קאזוס בלי“ נוסף. אבל האמת היא, שאף האיום הנוכחי של נאצר אינו איום בנשק שיגרתי בלבד, נשק בעל איכות ורב כמות, אלא גם איום בטילים מטווח בינוני, ובראשי-חץ חימיים רבי עוצמה והרס, העומדים לרשותו כבר כעת. גם אם לא יהיה בידו למועד הרצוי נשק אטומי ממש, עלולה ההתמודדות להיות קשה. הנחמה הסובייטית, שכל עוד שני הצדדים נלחמים זה בזה בנשק שיגרתי יש תמיד שהות למעצמות הגדולות להתערב ולכוף על שני הצדדים להכריזו שביתת נשק, אינה נחמה כלל בשביל ישראל — בשל צרות מרחבי התימרון וצפיפות האוכלוסיה הישראלית באיזור החוף, וכן בשל אורך הגבולות עם ממלכת הירדן, שהכפילה עכשיו את גודל כוחה המזויין. הייפלא איפוא אם 40% מהגדלת התקציב הישראלי החדש יוצאו לצרכי הגנה, כפי שגילה שר האוצר, מר ספיר?

כל האומר לישראל לוותר מראש, וללא כל ערובות מספיקות, על האפשרות לייצר נשק אטומי, הריהו אומר לה גם כן: להיכנע לתנאי רוב ערבי ומיעוט יהודי קטן במרחב האסטרטגי ששמו המזרח הקרוב; לקבל את הדין של איום ערבי מתמיד בפלישה ובחיסול גמור של היישוב היהודי, תוך כדי כיבוד „קדושת הגבולות“, והימנעות מפריצת התחומים לשם שיפור אפשרויות ההגנה המרחבית הישראלית.

כשביקר בישראל, לפני זמן מה, המומחה לאסטרטגיה אטומית, ד"ר הרמן קאהן, אמר לשאלת עתונאים: עצתי לישראלים היא, כי עליהם לחקור וללמוד איך לייצר פצצה אטומית, אך לא לייצר אותה. זוהי עצה טובה, המונעת רוגז מעצמות „המועדון האטומי“ וגם הוצאות עצומות של ייצור כלי-נשק אטומיים. אבל העצה אינה כל כך טובה, אם השכן, המאיים בפלישה ובכחדה, אינו מרוחק מאפשרות ייצורה של הפצצה האטומית ריחוק של שנים, כי אם ריחוק של חדשים בלבד. בתנאים אלה נעשה המירוץ מסוכן מדי לכל המאחר ומפגר בו, אם מחוסר ידיעה ואם מחוסר כוונות. בשיחה הנ"ל עם כתבו של „הארץ“ הטעים הדיפלומאט הסובייטי:

„נניח שמישהו מן הערבים היה עורך מיבצע נגד ישראל בנשק שיגרתו. המעצמות הגדולות, ובכללן ברית-המועצות, לא היו מרשות לו לעשות זאת כיום. לעומת זאת, בשביל השמדת מדינה לא-גדולה — הנשק האטומי הוא מכשיר אידיאלי. לוחצים על כפתור ונגמר“.

ואולם, היא הנותנת. ישראל אינה יכולה להסתפק בהבטחות המעצמות הגדולות, או אפילו בחוזה-הגנה עם המעצמות האלה, כל עוד לא תדע נאמנה, כי אויביה — אין בידם האפשרות לייצר פצצות אטום, או להשתמש בהן. ערובות מוחלטות מסוג זה הן בלתי-אפשריות כמעט בימינו, בשל תהפוכות המדיניות הבינלאומית, ובשל הסכנות הקשות האמורות מצד סין העממית, מצד גורמים ניאובאציים, וכו'. מכאן שהשאיפה לפירוץ האיזור כולו מנשק אטומי אינה יכולה להישאר אלא בגדר מישאלה חסודה. ואילו למעשה אין רשות לישראל לוותר מראש על האופציה לייצר נשק אטומי, ברגע שתראה עצמה נאלצת לעשות כן, מחשש פן יקדימנה האויב. מטעם זה עצמו קשה להעלות על הדעת, שממשלת ארצות הברית תתנה את הגשמת התכנית המשותפת להמתקת מי הים, בעזרת כוח המיוצר בכור אטומי, בהשגחה קפדנית על כל הכורים הישראליים. השגחה חד-צדדית כזאת אינה עולה בקנה אחד עם עקרון הריבונות הישראלית, וגם לא תשים קץ למירוץ החימוש האטומי ולפיתוח הטילים במזרח הקרוב, שמצרים, ולא ישראל, היא שהתחילה בהם ואין בדעתה להפסיקם כלל ועיקר. מטעמים אלה כבר נשמעה בישראל הדעה (ב„מבט חדש“, בטאזונה של רפ"י), כי מוטב לוותר על תכנית ההמתקה של מי הים בשיתוף עם אמריקה ולבצע תכנית דומה תוך רכישת כור באנגליה, או בצרפת, שלא תדרושנה אלא פיקוח צמוד לכור הנרכש ולא פיקוח כללי, כנדרש ע"י ארה"ב.

הדיבורים על „רוח טאשקנט“ במזרח התיכון עדיין הם בגדר מישאלה ישראלית ערטילאית לעומת הטענה הסובייטית, כי ישראל חייבת „להכשיר עצמה“ כדי לזכות ליהנות ממנה. גם הרושם הראשון, שממשלת אשכול נראית יותר לרוסים מאשר ממשלתו של בן-גוריון בעבר, נחלש מיד בטענה, שאף אשכול „משמיע — לדעת הרוסים — טענות קיצוניות ומרהיקות לכת בעניין היהדות הסובייטית, וזוהי התערבות חמורה בעניינים הפנימיים של ברית המועצות“. מטעם זה, וגם מטעמים רבים אחרים, אין לצפות לגדולות ונצורות, או ל„מיפנה“ ביחסה של ברית המועצות לישראל, שיתחולל בקרוב. בינתיים, חייבת מדינת היהודים לעשות את כל מה שבידה, כדי למנוע הפתעה והכרעת-פתע באיזה נשק שהוא על ידי האויבים האורבים לה מסביב, עם עבדול נאצר בראשם.

אמונה וגישושי אמונה בשירה העברית החדשה

מאת ש. הלקין

א

הנחה כללית היא בחקר הספרות העברית החדשה שהשירה העברית החדשה כולה חולין היא, ואין בה כלום מן הקודש. אבל סברה מקובלת זו רחוקה מאד מאד מן האמת, ואף על פי שאף המכיר בספרותנו במידה ידועה נוטה לקבלה כמושכל ראשון, כדבר המובן מאליה. אמנם המעיין היטב בשאלה הנידונה, אם כך הוא בא לחקור אותה על פי העובדות הטכסטואליות, עובדות שבכמות ובאיכות כאחד, יודע שהדבר מופרך מעיקרו, אלא שדעת הרבים נשאר מה שהיא: השירה העברית כולה חול היא, הן לגבי הקורא העברי הן לגבי המורה העברי. מאין איפוא נולדה דיעה זו? נדמה לי, שלא המורה העברי ולא תלמידיו — אפשר לטעון אותם בסמיות־עין, בהעלמת עיניהם מן העובדות הטכסטואליות־הדוקומנטריות עצמן: המורה ותלמידיו סוף סוף מקובלים עליהם — ובצדק — רבותיהם הגדולים בסוגייה זו, הלא הם ההיסטוריונים והמבקרים של ספרותנו החדשה. אלא נדמה לי שההיסטוריונים והמבקרים שלנו, הצליחו כל כך בפיתוח ההשקפה על תכונותיה הלא־ריליגיוזיות של הספרות העברית החדשה, על אופייה הרחוק מן הקדושה, שדורות אולי יעברו, עד שיבוא התיקון לטעות זו שבראייה, עד שבאמת נתחיל לראות ברור, מה הם התחומים, המוגדרים לחלוטין, בחולוניות של שירתנו, שהרבה כל כך מן הקודש והמקודש מעורב בה בחול.

סיבות אחדות הן שגרמו לשקף מסולף זה, לפרספקטיבה מעוותת זו בשאלה שלפנינו, ואבי אבות המצב כולו, וסיבה ראשונה לשאר הסיבות, יש לראות בעובדה, שהספרות העברית החדשה, במהותה ובישותה, היא ספרות הומניסטית, ספרות אנושית ככל ספרות מודרנית, וממילא מיטב מעייניה באדם המודרני, באשר הוא אדם ובאשר הוא מודרני, היינו בן־זמנו. ממילא נראה היהודי, המשתקף בספרותנו, שותף בחייו האנושיים לכלל האדם בן התרבות האירופית, על כל פנים, בכל הטוב והרע שבתרבות המערבית. ממילא נראית ספרותנו — ובצדק — רושמת זה 200 או 250 שנה את שאיפות היהודי לחיים עשירי־תוכן עלי אדמות, עלי אדמות בלבד, כביכול. כי אכן בבואה נאמנה היא ספרותנו לשאיפות אלה בלב היהודי בן הדורות האחרונים לחיים עשירי־תוכן עלי אדמות, בין שחיים אלה יש עמהם אושר וקורת־רוח, בין שאין עמהם אלא צער ולבטים ויסורים. כמו כן מופיעה

* הרצאה שנשמעה בדוכן השנתי על שם חיים ויצמן מטעם המכון הישראלי של הסמינר היהודי התיאולוגי.

ספרותנו כמשקפת את השאיפות האנושיות האלה לצורותיהן השונות בעולם האדם, בין שהן חומריות לחלוטין, מדברות בשם ערכים כלכליים, חברתיים ומדיניים, בין שהן נוטות להיות רוחניות יותר, תרבותיות-נפשיות יותר, עם שהן מדברות בשם ערכים שבאמנות ובמדע, בפילוסופיה ובדת. — וכיון שאתה אומר כך, כיון שמודה בעל-הדין, שכמה מן המוטיבים הראשיים של ספרותנו החדשה יונקים מן הצמאון אל חיי-אדם עלי אדמות, מן הגעגועים על ההומני-זציה של חיי עם ישראל — טבעי הדבר, שיהיו בולטים לעין בספרות זו אותם גילויי-חיים, שאנו נוטים לראות אותם, בדרך כלל, כגילויים סיקולריים, גילויים מספרים על מאבקי היהודי לחיים בעולם הזה ובחיינו בעולם הזה. עובדה יסודית זו ניכרת כל כך ביצירה העברית החדשה, שההיסטוריונים והמבקרים לא היו צריכים לחפש אותה הרבה, לחפור אותה ממטמונים: עובדת-יסוד זו מונחת על פני השטח — והיא שנחקרה וניתארה עוד פעם ועוד פעם בחקר ספרותנו, כל כך ששיגרה היא כמעט, שאנו מעלימים את עיננו מן הצד השני שבמטבע.

אבל שני צדדים אף למטבע זה, לשאלת יחסה של הספרות העברית החדשה אל ההומניזציה בחיי העם. מצד אחד, אמנם רואה ספרותנו בעין יפה את התמורות, החלות בנפש היהודי מבחינות הומניסטיות-מודרניות שונות. ואילו מן הצד השני, רואה ספרות זו אותן חליפות ותמורות בדאגה רבה, בחרדה ממש, שכן אינה פוסקת מלשאול את עצמה, אם יש אפשרות לעצם ההמשך היהודי-היהדותי-ההיסטורי, כל זמן שהיהודי הולך ומתקרב יותר ויותר אל ההומניזם הכללי, אל חיי-האדם באשר הוא אדם בלבד. איני מכיר עוד ספרות מודרנית כספרותנו העברית, הדואגת בלי הרף לשאלת קיומו ההיסטורי של העם, שכן אין הספרות העברית החדשה פוסקת מלשאול: היהודי — בזמנים החדשים האלה — לאן? היהודי, עם כל הרצוי בהתפתחותו ההומניסטית כיום הזה, מה ישתמר בו מן ההיסטוריונים שלו, מטיב-מהותו, המקודש בקדושת המסורת הלאומית-העממית?

שאלה זו מטרידה בסתר, שלא מדעת כמעט, את הספרות העברית גם בתקופת-ההשכלה, אבל בתוך 70-80 השנה האחרונות נעשית השאלה הזאת ציר מרכזי, שתי וערב ממש במסכת היצירה העברית גם בשירה גם בפרוזה. ניתן לומר ללא הגזמה, כי מאז שנות השמונים והתשעים למאה שעברה עומדת ספרותנו אחוזת פחדים בפני חרב מתהפכת זו שבשאלת: היהודי ההיסטורי לאן? כשהיא רואה את היהודי משקיע את כל כוחותיו בנורמליזציה של קיומו האנושי, היא רואה גם את התפוררות חייו היהודיים, הלא היא ההתפוררות של אותם תשבצי-חיים לאומיים-עממיים, שיעצבו את דמות-דיקונה המופלאה של היהדות האירופית גם היא במשך מאות על מאות בשנים. ממילא תוהה הספרות העברית על הנעשה סביבה, עד כי הודעזעות עצביה מול מראה עיניה בחיי העם: העם בהמוניו יוצא בשבעים ושבעה דרכים לקראת כל הטוב והיפה שבעולם-האדם מבחינה גשמית-חומרית ומבחינה תרבותית-רוחנית גם יחד, אבל בינתיים "כלום נשא הרוח, כולם פרחו להם" ושכינת-ישראל נשארת

לבדה בבית-המדרש הריק. כן, לא ביאליק הוא האחד, היודע חרדה זו לבדידותה של השכינה, הנשארת לבדה, לבדה: הספרות העברית כולה נפתלת נפתולי-אלהים עם שאלת קיומו של העם, עם שאלת רצונו של העם להמשיך ולהתקיים בדורות האחרונים. לעתים קרובות כל כך עונה השירה העברית ועונה הסיפור העברי בהדים רבים ושונים אף לאותו פסוק נושא אחר של ביאליק: „ובתרועות הידד על שפתיכם אלי קבר תדודון“. וכיוון שספרותנו זה דורות אחדים רובצת עליה אימת הפרידה מכל היקר לה בהיסטוריוזם היהודי, אתה מוצא אותה שואפת זה 4-5 דורות לשמור למשמרת עולמים את כל אהבתה וחיבתה, את כל הוקרתה העמוקה ליחודו של העולם היהודי העובר מן העולם, את אהבתה ואת הוקרתה לכל הנאצל והמקודש שבחיי היהודי ההיסטורי, או בחיי הגיטו היהודי, כפי שנוהגים לנסח את המושג הזה בצדק או שלא בצדק.

זה שלושה-ארבעה דורות שספרותנו חותרת שלא מדעת למסור בשיר ובסיפור, במחזה ובמסה היפה לדורות יבואו כל מה שהיא עצמה חשה ומרגישה בגדולת המסורת היהודית. היא שרה את שיר אהבתו של היהודי לתורה ולמצוות. היא משמרת לעתיד את דמות היהודי ירא-השמים, המאמין התמים הפשוט או העמקן, השואף אל קדושת החיים בבית ובחוץ. היא מגיעה אף לידי כך, שהיא קושרת כתרים גם לרעיון התעודה, לתפקיד העם היהודי בתולדות האדם מראשיתו ועד היום. ועל אחת כמה וכמה שהיא רואה את עם ישראל בתפקידו זה כעם שכור אלהים, אם מותר להשתמש בכינוי, שכינה גיתה לשפינוזה, בשינוי-לשון קצת. קיצורו של דבר: מי שמצוי אצל ספרותנו במילואה, לא כאורח נטה ללון מדי פעם, אלא כאחד שלן באוהלה תמיד, יודע, מה מאד אפשר לראות אותה כמין מוזיאון לכל מערכות הנעלה והיפה במסורת היהודית או ביהדות המסורתית, ולוא גם חרדתה של ספרות זו לעתידם של היפה והנעלה שביהדות מעמידה אותה לעתים קרובות כקטיגור לעם כולה, המסרב להישאר הוא עצמו אותו מוזיאון עתיק ונהדר.

ב

בודק אתה את העניין כך — ואתה מוצא גם בשירה העברית — ממילא ובדרך הטבע — אוצר בלום של אמונים יהודיים-ריליגיוזיים ממש. ההיסטור-ריונים והמבקרים היו צריכים איפוא להתפנות זה מכבר, כדי להבחין באמונים דתיים הללו שביצירה העברית החדשה. ואם לא נתפנו לכך, אם עד היום אולי נשמעים הדברים שהשמעתי כמין פרדוכס — אין הסבר לדבר אלא זה: רבים כל כך הלחצים הגלויים יותר, הפשוטים יותר שהחיים לוחצים את תולדות עמנו, בדורות האחרונים ביחוד, שגם ההיסטוריונים של הספרות העברית החדשה נוטים כבדרך הטבע להתרכז במחקריהם בהבנת תכונותיה של ספרות זו, שהן תכונות בנות-זמנן יותר ובנות-חלון יותר — ומכאן הנטייה הטבעית כמעט של החוקר והמבקר לעבור באפס יד על יסודות הקדושה והאמונה, הממלאות אותה, הממלאות את שירתנו בוודאי. אפילו ביאליק, שדשו ודשים בו המבקרים כל כך, — כמה מן החוקרים בו חשו, שיש בו משום משורר דתי

מובהק? ואיני מתכוון בדברי אלה לשירים כגון "דבר" ו"אכן גם זה מוסר אלהים" או גם "על השחיטה", שיר זה של ביאליק, שבו אתה מוצא את הדוגמה הבולטת ביותר לניגודים שבנפש המודרני, השואפת אל האמונה באלוה צופה הכל ויודע הכל, אלא שאין בכוחה של נפש זו להתגבר על ספקנותה המיואשת, האוכלת אותה מול העדר הצדק בעולם עד שהיא מגיעה לידי כפירה בסדר-עולם, הנקבע על ידי מנהיגה של בירה זו, אשר לו נתכנו עלילות — והכל כמעט ברוח מחאתו של הנביא, הזועק: "צדיק אתה ה' כי אריב אליך אך משפטים אדבר אתך". כוונתי גם לשירים כגון "הבריכה", "מגלת האש", "חלפה על פני רוחך, אלהים" ועוד ועוד. אף-על-פי-כן כמה מאמרים אתה מוצא בחקר ביאליק, העומדים על הצד הריליגינזי שבשירתו? בוודאי כולנו יודעים, ש"המשורר הלאומי" הזה שלנו נתן פה גם ליסורי העם ויאושו, גם לכוחו ולגבורתו של העם בעמידתו מול העולם כולו, יחיד ומבודד בכל דרכו ההיסטורית ומעורר שנאת-עולם בעצם בדידותו כעם-עולם. כולנו יודעים, איפוא, שביאליק ידע גם לתנות את ענות האומה, גם לשיר את רצונה במשך דורות רבים להתמיד בקיומה המעונה, אך מעטים מאד מקוראי ביאליק יודעים, כמה משורר זה דבק במושג-האלוהות מבחינה ריליגינזית טהורה, בין שהמושג מתלבש בשירתו לבושים פנתיאיסטיים ואימננטיים, בין שהמושג — לבושו הם יהודתיים טהורים: השכינה ואלהי האבות. ישוב אדם ויקרא בעיון את השירים שהזכרתי ושירים וקטעי-שירה אחרים ביצירת ביאליק — ואולי יגלה בפני עצמו מה שתפס יפה כל כך יצחק ריבקינד לפני הרבה שנים במסתו, "אלהי ביאליק", שאני מורה היתר לעצמי להביא פסוקים אחדים מתוכה, היינו: סעיפים ראשונים שלה.

"אין לך משורר בין פיטני דורנו", — כותב ריבקינד — "שיהיה שם אלהים נישא על שפתיו כביאליק, ואלהי האומה העברית, אלהי ישראל, הוא אלהי ביאליק. פעם דומה המשורר לבן-כפר ופעם לבן-כרך, הרואה את המלך, יש והוא מתרפס לפניו ופעמים יתחטא כבן לפני אביו או ימרוד. — ואין בהזכרת-השם שאלה של, צורה בלבד, גם לא משום שביאליק חידש את "הסגנון הנבואי" והנביא הלא מדבר תמיד בשם ה' — כי אם: אלהי ישראל הוא אלהי הנצח, האין סוף המוחלט, עילת העילות ומקור כל הווייה; ודאי הוא, היה הווה ויהיה ואין להרהר אחריו. — בשירי ביאליק אין פרובלימות מיטפיזיות, שאלות של מה למעלה, מה למטה ומה שלאחר הטבע. — — — האלוהות, כבריאה, אינה נכנסת אפילו בגדר שאלה, כי אי-אפשר לבירה בלי מנהיג, לעולם בלי קברניט".

אפשר להתדיין עם ריבקינד, המניח שהאלוה בשירת ביאליק — אין להרהר אחריו: דומה, ששירים כגון "על השחיטה", "בעיר ההרגה" ואפילו חלקים ב"מגלת האש" מוכיחים את ההיפך. כמו כן אפשר להתדיין עמו לגבי הנחתו, ש"אין בעיות מיטפיזיות אצל ביאליק — די רק להזכיר את "הציץ ומת" שלו כמפתח לרמזים אחרים בשירתו, שהוא יודע מה בין נגלה לנסתר בבריאה ובבורא. ולא זו בלבד, אלא שכאמור: תחושת האלוהות בשירת

ביאליק לעתים קרובות אינה ישראלית-מסורתית גרידא, שכן היא מופיעה גם בצורתה הפילוסופית הכללית, כשהיא מתפעמת התפעמות פנתיאיסטית מול היש העולמי-הטבעי, עד למערכת האדם בוודאי, אם לא ועד בכלל. אבל העיקר בדבריו של ריבקינד לענייננו הוא, ששירת ביאליק מתפרנסת הרבה מרעיון-האלהים היהודי-היהדותי לא רק ברוח הנביא והנבואה, כי אם גם ברוח ספר תהלים וה"סידור". בסידור יהודי בן-זמננו, בודאי שאפשר היה לכלול קטע מתוך אחד משירי ביאליק שהזכרתי קודם, "חלפה על פני רוחך", שורות אלה, לפחות:

חלפה על פני נשמת אפך, אלהים, ותלהסני,
קצה אצבעך החריד רגע מיתרי לבבי,
ואני זחלתי ואדום ואכלה המית רוחי;
בתוכי התעטף לבי וזמרת לא שטפה פי:
במה אבוא אל הקודש ואיככה תטהר תפילתי?
ושפתי, אלהים, שוקצה כולה ותהי כשפת פיגולים,
ומלה אין בקרב אשר לא נטמאה עוד עד שרטה...

ברור, שנושא השיר הזה בעיקרו הוא מאבקו, מאבק-תמיד, של ביאליק על המלה הנכונה בכיטוי השירי, שהרי ביאליק הוא שנשא בלבו תמיד את האימה מפני המלה הלא-נכונה בשיר, וביחוד כשהוא רואה סביבו משוררים קלי-חיים בכיטוי הפיוטי, הלוקחים תמיד לשונם וינאמו נאום בשירה — כל כך, שבו, באותו שיר, הוא אומר:

אפפוני מלים תופפות, כעדת קדשות כתרוני,
נוצצות בעדיי שוא ומתיפפיות בתן רמיה,
חכלילות הפוך בעיניהן ורקב הזמה בעצמותן.

שיר זה מדבר בשמם של שני מיני צער בשירת ביאליק, האישית ביותר: בשם צערו כמשורר בר-לבב, המשחר מלים לשירתו, שה"גילוי" שבהן יהיה גילוי ממש על אף ה"כיסוי" שבהן, ובשם צערו על משוררים זולתו, שכוח-ביטויים הקל משניא עליו את עצם רצונו לשיר, להתבטא במלים גם הוא. איני בא איפוא לפרש את השיר שלא כהלכה, כדי להביע מה שאני מנסה להביע. אדרבא: דוקא ההטעמה הנכונה של הנושא המרכזי של שיר זה, נדמה לי מקרבת אותו ללבו של כל אדם, היודע קצת את החשש, שמא הוא עומד להתפלל מתוך קלות-ראש. החששות של ביאליק המשורר, שעצם השאיפה לומר שירה עשוייה שתהיה שאיפת-שווא, הם חששות על חשבון עצמו בשיר המדובר; אי-היכולת למצוא ביטוי לרצונו שלו להתפלל, עם שחולפת על פניו רוח אלהים המלהטת, נלווה אליה פחד אישי משלו שוב מפני אמירת-שיר סתם, ששפתו אינה נקייה כשפת הילדים, "המשחקים לתומם בחוץ". אבל היא הנותנת: האישי-הפיוטי של ביאליק עצמו כאן — מי אדם רגיש, שערג פעם לדבר אל נפשו ממעמקים, ולא יראה את השיר הזה כשירו שלו? מי אדם, שפוקד אותו רגע לשפוך שיחו מקרב ולב עמוק, ולא יבין גם את ה"להט", שמלהטת אותו לפעמים "נשמת אפך, אלהים", בחלוף

רוח אלהים על פניו, גם את הפחד מפני שפת-האדם, שאינה טהורה למדי? למין הווייה כזאת עשוי כל אדם להגיע ברגע ידוע מרגע-יחיו המעוצמים, ושירו של ביאליק, שכל עצמו תפילה לתפילה זכה, עשוי שיביע את כיסופי האדם לשפך-שיח דתי משלו, וממילא נראה לי השיר, על כל הלבטים שבו, מעין וידוי ריליגיוזי.

ג

הארכתי בהערותי על ביאליק, משום שרציתי להדגיש שעל אף ה"נסתרי" שבו — נוטים החוקרים לזהות גם בו רק את הנגלה: חזורים החוקרים ומדגישים את היסודות ה"לאומיים" וה"הנבואיים" שבו כל כך, שהם מצפינים מעיניהם ומעיין-רואים בכלל את היסודות האחרים שבו, אלה שהם בתחומי ההרגשה הדתית, הריליגיוזית, מבחינה זו או אחרת. ואם ביאליק עדיין אינו מתקבל על הדעת כמשורר, שפועלת בו הרגשה זו — בני דורו ובני הדורות שלאחריו על אחת כמה וכמה. מי, למשל, עשוי לחשוב על טשרניחובסקי כעל משורר, שמגשש דרכו לעתים קרובות אל התחושה הדתית בעולם — מגשש, לפחות? ואף על פי כן אפשר להוכיח זאת לא על פי הפנתיאיזם בלבד, השופע מתוך שירתו — החל ב"נוקטורנה" ודרך כליל הסוניטות "אל השמש" ועד ל"עמא דדהבא" שלו. לא הפנתיאיזם בלבד אורג נימות דתיות בשירת טשרניחובסקי, שכן רואה אתה גם בו את הערצת היהדות החל ב"ברוך ממגנצא" וכלה ב"אגדות ורמיוזא" המאוחרות שלו. ולא זו בלבד, אלא יש והוא מפתיע אותך מבחינה זו גם בשיריו האישיים-הליריים. עומד הוא, לדוגמה, מול "בית הכנסת הישן" בתיאודוסיה והוא מתאר אותו בבית הראשון של הסוניטה בשורות אלה:

כאגדה צנועה זו נובעת מפי טבה,

שכולה-כולה רון ובאה מן הלב,

שאין שלטונה אך בנימה שבכאב,

ניצבת, מקדש מעט, בגירתך המחוטבת.

בית-הכנסת הישן והריק לא סתם "מקדש מעט" הוא לרבים ועל דרך המליצה; כולו "אגדה צנועה", שלוחשת למשורר סבתא, ורוך משתלט עליו, משום שכל האגדה כולה, בית-הכנסת הישן, היא "נימה שבכאב" שלו הפרטי, הפרטי גם הוא. מתוך כך נעשה מובן האוקטט שבסוניטה, שמונה השורות האחרונות שלה, שבו פונים העמודים של בית-הכנסת אליו, אל המשורר בלבד, כמבינים מדוע אף הוא בא אליו אחרי כל אלה הרבים, שבאו בשעריו "במשך מאות דור", "מצפון ומים, מצטרפים באחד" — כלומר: הוא והדורות הרבים שלפניו מצטרפים יחד בקריאת "שמע ישראל".

או מי, למשל, יעלה על הדעת, כי בשירו "מנגינות הזמן" מחלחלת תחושה דתית. שיר לאומי זה מביע בחלקו את נכונות המשורר לעלות גם הוא — ואפילו מתוך ספיקות רבים — בגורל יחד עם כל אלה, המוכנים לרוות בדמם את אדמת המולדת ולפרוץ מתוך כך "בחומות העבדות ובכבלי הדורות לישע ולאורות". אלא שבקטע המדובר מזהה טשרניחובסקי את התהליכים

ההיסטוריים עם רצונו של רבון-העולמים, שהוא גם רבון ההיסטוריה האנושית.
הקטע הוא זה:

ואנכי ידעתי: בעולם הגדול
לא יחדלו חדול
הדם והדמעה לעולם, לעולם...
ואם לא נשמע קולם, —
כל טיפה וטיפה לא שוא האדימה,
קדושח חמימה,
לא ניגרה בכדי, לא תיפול שוא ארצה,
בלתי אם פרצה
בחומות העבדות ובכבלי הדורות
לישע ולאורות.
ואם יעלה גורלי — רבוני, הנני —

— — — — —
"רבוני, הנני", כלומר: הנני מוכן ומזומן לעשות רצונך אתה, רבוני,
כשיעלה גורלי שלי אף הוא לתרום מדמי אל מאמצי-האדם לפרוך "אל ישע
ואורות" מתוך "חומות העבדות וכבלי-הדורות".

ומי התעכב על השוואה אל האל בשיריו ואפילו לפי ביטוייה בשירו
הקט של יעקב כהן, "עם דמדומי הערב". בשלושה בתים לא-ארוכים מתאר
המשורר את "נפשנו", נפש כל אדם, אשר "עם דמדומי הערב עלה תעלה(ה)
— — כולה דממה וחיל", ללא שנדע, "אנה יחתרו מעיני נפשנו", געגועינו
אלה התומים, המחפשים להם "מוצא ושביל". וכיוון שאין מוצא ושביל לגעגועי-
אדם אלה העמוקים והסתומים כאחד, מסתיים השיר במין ביטחון שכאמונה,
שגעועינו לעולם אינם אלא "קולנו" — — — הקורא מתהום לאלהים:
הבה נשיר את עגמת נפשנו עם צפור ורוח ועץ, ובלי-קץ:
ובשקוע עם חושך הדממה הגדולה על ארץ ומתים,
עוד ישמע קולנו, קול יתום, הקורא מתהום לאלהים —
ממצרי התהום לאלהים...

"ממצרי התהום לאלהים..." הוא בעיני צירוף-מלים, שעל פיו אפשר
להתחקות על שרשי האמונה וגישושי-האמונה בשירתנו העברית, החל בדור-
ביאליק, לכל המאוחר, ובמידה רבה עד היום הזה — פרט אולי לשירה,
שיוצרה כיום הזה בארץ הם בני המשמרות הצעירות, וביחוד אלה, שהתחילו
לכתוב בתוך עשר או חמש עשרה השנים האחרונות. "ממצרי התהום לאלהים...".
כי רבים מאד מצרים אלה בשירתנו, שמתוכם עולה השיר לעתים בשבילי
האמונה הריליגיוזית ממש, או — לפחות — בשבילי "הקטרוג והאמונה",
כלשונו של אורי צבי גרינברג, כלומר: בשבילים מעפילים בכה ובכה אל שיאי
האמונה, בין שהם מגיעים אליה מדי פעם, בין שהם נקטעים על עבר פי
תהום. כבר הזכרתי את חרדת הספרות, הצופה בדאגה בהווה של האומה ובעתיד
שלה, עד שכל כולה נפתחת לקדשי-האומה בעבר הרחוק והקרוב, וממילא

צריך להיות ברור, מדוע מליאה שירתנו — השירה העברית בפרט — תכנים וערכי-חיים, היונקים מתוך רחבי ספרותנו המקורית, החל בתנ"ך ובאגדה התלמודית והמדרשית, וכלה בקבלה ובחסידות.

כדאי לדפדף, לפחות בספר „אנתולוגיה מקראית“, מאת גדליה אלקושי, כדי לראות, שספרותנו החדשה — בשיר, בסיפור, במחזה ובמסה — מעמידה מעין מדרשים חדשים כמעט לכל סיטואציה נכבדה בספרה-הספרים, מבריאת העולם ועד שיבת ציון וכמעט לכל גבור מקראי, החל באדם הראשון ועד לעזרא ונחמיה — ועד בכלל. כלומר: גם על פי אנתולוגיה זו בלבד יוכח המעיין, שאין כמעט משורר עברי בעל-ערך בתולדות ספרותנו, שלא מצא בתנ"ך מקור להבנת עצמו כמשורר ולהבנת העולם החדש, שבו גם הוא גם עמו מתנסים נסיונות חדשים לבקרים, חדשים לחלוטין בהיסטוריה היהודית. אבל הבקי בשירה העברית החדשה יודע, כמה קלטה שירתנו החדשה מתולדות העם ומספרותו שלאחר המקרא. מצרף אתה את שתי העובדות האלה ונעשה ברור לך, מדוע אף מטעם זה מבושמת שירתנו כל מיני בושם שבקדושת הדורות, אלא שקירבה יתירה בין ספרותנו לבין חיי הדורות הקודמים בתולדות האומה אינה מסתברת על פי הלחצים ההיסטוריים בני-הזמן בלבד, אלא שעליהם דיברתי לא מעט. קירבה יתירה זו בין ספרותנו לבין כל העבר הישראלי העשיר מסתברת — בתוך 30-40 השנה האחרונות בפרט — על פי גורמים פנימיים-חיוביים דווקא בחיי העם, שהם: הצפייה לגאולה גשמית בארץ ישראל, ברוח ההתיישבות והעבודה בארץ בפרט, והרצון, מן הצד השני, לראות בגאולה ארצית זו מעין גאולה משיחית מיסטית — על כל הכלול במושג הגאולה המשיחית הן בנוגע לפרט והן בנוגע לכלל, כלל ישראל וכלל האדם, ועתים עד לגאולת השכינה אף היא. הוסף על אלה את אימי השואה ההיטלראית ואת הדיאלוג המר, המתפתח באותה תקופה בשירתנו בין כנסת ישראל לבין כסא-הכבוד, ואתה תופס, כמה רבי-פנים הגורמים היהודיים-היהודתיים, המפנים את שירתנו עד לעצם השנים האחרונות אל החיפושים הדתיים שלה. דומה: בלי חיפושים אלה אין שירתנו בזמנים הללו יודעת גם לגשת אל ניסוח החידה שבקיום היהודי בעולם מבהיל זה. ועל אחת כמה וכמה, שמוטיבים אלה הרליגיוזיים בשירתנו מתגוונים ומתעמקים עוד יותר, הואיל והמשורר העברי, ככל משורר מודרני תופס את עצמו לעתים קרובות, כשהוא רק מגמגם בנסיונותיו למצוא הבעה לידיעתו והכרתו באחד, „הזורח מנגד“, כלשונו של שלונסקי בשירו „תפילה“. „שפת המלים נבוכה ועילגת כל כך“ בעיני המשורר, שאפילו אל יצוריו של האל אין הוא בתוך שאר האדם, יודע לדבר עוד — ולא כן שכן אל ריבון היצורים כולם:

כי אז, עת הבקר, מקרין ואדמון,
נגח ראשונה את נצחו של הליל,
ידע גם אבי, גם אבי הקדמון,
לגעות את מליו כמו איל אל איל.

סלח לי, אתה שכינוך בשם,
אתה הנגלה, הזורח מנגד.
אינני אשם, אינני אשם,
כי שפת המלים נבוכה ועילגת.

רבות פעמים כבר נסינו דבר   אז גשם אל דשא ורעם אל שנה
אל כל יצוריך — אך הם לא הבינו.   דיברו והקשיבו אל הבל וקין.
אולי לא נולדנו בסוד המדבר   אך מה נעשה עוד, מה נעשה
וזה שהיה הראשון לא אבינו?   אנחנו דוברי המלים אל האין.

סלח לי אתה שכינוך בשם,
סלח למלי, לנפשי שנבוכה.
אינני אשם, אינני אשם — —
עורני לגעות ליצוריך, כמוך.

בשיר זה אתה מוצא בו את הצמאון למלים, שיקשרו בין האדם לשאר
באי־עולם ואתה מוצא בו את היאוש מן הכוח להגיע אל מלים שכאלה. מכאן
איפוא רגש האשמה בפני הבורא, שעשה את האדם לנפש חיה, רוחא ממלא,
והוא — האדם המודרני — לא זו בלבד שלדבר איננו יודע, אלא שכוח אין
בו אף לגעות אותה געיה מאחדת את יצורי־עולם, שגעה בשעתו אביו הקדמון,
אדם הראשון. אבל כיון שכך יאמרו: שיר כזה בוודאי, שיכול היה להיכתב
בכל לשון שהיא, שסיפורי־בראשית נקלטו בה, ומה איפוא בינו לבין נושא
דברינו? עם כל הצדק שבטענה אפשרית כזאת, יש לזכור שגם המשותף
למשורר העברי ולמחפשי־האלהים בתוך משוררי־העולם בני זמננו בכללם, גם
המשותף הזה, לעולם משתזר במסכת השלימה של שירת שלונסקי, למשל;
גם המשותף הזה, אם אתה מכיר את יצירת שלונסקי כולה, אינו אלא בשר
מבשרה כולה, על נושאי־העבריים־היהודיים כולם, כפי שהם מתגלים גם
בשירתו האישית, המרדנית־הפייסנית, גם בשירתו הארצישראלית בהא־הידיעה,
והחלוצית בתוכה, אף אין תופעה זו של המשותף למשורר העברי ולשירה
העולמית כולה, מיוחדת לשלונסקי בלבד: אתה חוזר ומוצא אותה גם בשירת
א. צ. גרינברג, שהביקורת העברית רואה אותו כמשורר־האומה אחרי ביאליק
ושיריו הלאומיים־הציוניים, הארצישראליים ושרי־האבל שלו על השואה
מעמידים באמת כרכים שלמים. לפיכך אני מבקש להביא לפניכם שיר אחד,
לפחות, משלו שהוא שיר־תפילה מודרני וכלל־אנושי ללא כל ספק.

אם אתה הנך בודד בעולמך, אלהינו,
אנו יצוריך הננו חלקי בדידותך:
רעבי־טובה בכל עת וצמאי מלה מחזקת
מפי נפש לימינו — —
בשבעים שנים מפוקפקות נישא משא ימותינו
ואם תוכל — תראה לעת ערב:
טיב הכבשים בעינינו — —
— — — אם אתה, אלהינו, הנך בודד בתוכנו —
מה נאמר בנעורינו ובוקנינו
בקומנו מן המיטות ובשובנו אל המיטות.

בכל, באשר תגע, תמצא תוגת-הידיעה:

ברגע מן הרגעים ניפול תחת המשאות,

נהיה מתים, נהיה רקב, כמו כלבי החצרות — — —

מצד אחד, הרי לפניך משורר, שנכנס לשימון העולמי — וכדאי להעיר, שהכניסה אל השימון, אל ה־Waste-Land האליוטי מופיעה בשירתנו גם לפני אליוט גם לפני שלונסקי ובני-דורם. אבל, מן הצד השני, עם הבדידות ותוגת הידיעה, שתכלית האדם, סוף חייו — המוות, בדידות זו רואה עצמה שותפת לבדידותו של האלוה בעולמו: כביכול, בכל צרתם לו צר-בני-האדם, יתומים הללו שבעולם המודרני, אינם אלא חלקי בדידותו שלו, כביכול. כמו כן כדאי לעמוד על כך, שאף לפי השיר הזה אפשר להוכיח שוב, שלעולם שיגרה חוזרת על אכסניה שלה: גרינברג מפורסם כמשורר הלאומי בדורו כביאליק כמעט בדורו שלו, אלא שאף אצלו אתה מוצא את יסוד התפילה בנוסח דורו: לעתים — ולמאז שנות-השואה בפרט — תפילה אל אלוהי האבות, ולעתים, בצורה פחות מוגדרת, — אל ההוא טמיר ונעלם, הבודד כמונו אנו, חלקי-בדידותו בלבושם בבשר ובדם. אפשר להביא עוד דוגמאות לתערובת זו של יסודות ריליגיוזיים אנושיים-כלליים, כשהם נרקמים בשירה העברית בתוך מושגים של עיקרי-אמונה מסורתיים. אבל דבר אחד אני רוצה לשוב ולהדגיש: למרות כל האור הגנוז, כל להט הקדושה, ששירתנו מכניסה לתחושתיה ברעיון הגאולה בארץ, בשנות העשרים והשלשים ביחוד, וגם למרות כל האור-החוזר ואותו חושך שבהסתר-פנים, ששירתנו מכירה באימי השואה בשנות הארבעים והחמישים, המאוחרות האלה — אתה מוצא מעט מאד הבנה בחקר ספרותנו בטיב-מהותה זה הריליגיוזי של יצירתנו הפיוטית.

ה

על פרק השואה בשירתנו, מבחינה זו, לא אתעכב כלל: די שאומר, שאיני מבין, איך נעלם הדבר מעיני מבקריו רובם ככולם, כשהם כותבים על משורריו, (פרט לאורי צבי גרינברג), בשנים האמורות — ובין המשוררים האלה אתה מוצא את נציגי הדורות השונים, החל בטשרניחובסקי וביעקב כהן ודרך א. צייטלין וש. שלום ובני-גילם ועד לנ. אלתרמן וש. מלצר וכמה מבני-גילם הם. אבל מה שמתמיה באמת הוא, שאף בחקר השירה, שנושאה גאולת העם בארצו ועבודת-החלוץ בארץ אינך מוצא חומר ביקורתי מרובה, שיראה בשירה משמעויות גלויות של אמונה דתית. מבקריו בודאי שתפסו את המשמעויות ההיסטוריות שבשירה החלוצית, היינו: משמעויות נובעות מתוך הקשבה למניעים החברתיים והמדיניים שבתולדות עמנו עד למלחמת העולם הראשונה ומשם הלאה. אבל יום יבוא והביקורת העברית תעמוד על הרבה הרבה שירים ליריים, בלדות, פואימות תיאוריות ודרמטיות וכיוצא באלה יצירות, שניכתבו עברית בשנים המדוברות, ונקודת-המוקד שבהן — הקשב לעקבות המשיח בהיסטוריה שלנו והצפייה למשיח, העתיד לבוא לפי הרצון העליון, אלא שרצון זה מלוכש לעינינו ובימינו בעבודת האדם מישראל בארץ, בחיו ובעמלו, המביעים באין אומר אמונה פשוטה.

בוודאי יודעת הביקורת העברית, כמה השפיע על שירת החלוציות המושג „דת העבודה“ של א. ד. גורדון. אלא שמושג זה, כשהוא לעצמו, אינו חודר למדי אל תוכה הריליגינזי של שירה זו. נדמה לי, שיסביר אדם לעצמו כפי שיסביר את המושג „ריליגינזיות“ — לעולם תמצא שלוש תכונות משותפות לכל ההסברים האפשריים: התכונה הראשונה — הכרה או הרגשה במין האייה, שהיא עצומה ונעלה לאין ערוך מן היש האישי ומן הקיום האישי; התכונה השנייה — כמיהה, כיסוף מצד היש האישי להידבר להתמוג באותה הווייה גדולה ממנו, מן היש האישי; והשלישית — הביטחון המזור, שהתמוגות הפרטיות בכללות ההווייה הגדולה נרשאת בתוכה מעין בשורה של קץ-הימים האומר: גאולה, נצחון טוב על הרע, מלכות שמים עלי ארץ. השירה הארצישראלית בכללותה, זו שנוצרה בשנים שעדיין היה מושג החלוציות מושג שבקדושה ממש, מגלה את שלוש התכונות האמורות, אלא שהרגשת הביקורת גם בתכונותיה אלה של היצירה החלוצית נשארה עד היום מעומעמת, מטושטשת קצת ולא נוחה ביותר. בדרך כלל, נוח לה יותר לביקורת העברית לטפל ביסודות אישיים-חברתיים, המפעמים את היצירה הזאת. כלומר: על פי רוב אתה מוצא את המבקר דן בהאצלה של נפש-היחיד, למשל, בשירה החלוצית; או בקדושת החיים שבה, כשהמסגרת של חיים אלה היא מסגרת קיבוצית; או במסירות-הנפש הלאומית שבשירה זו עד כדי התקרבות ללשון הדיבור, הרווח עד היום, „על קידוש העם והארץ“. אבל עדיין אתה חסר אף כאן דבר אחד, זה הכוח להרגיש בהשראה לארצי-נולית כל כך, המפעמת את השירה החלוצית, את ההתלהבות הדתית שבה.

לפיכך יש להזכיר כאן שמו של חוקר ספרות אחד, שהבחין ברור במציאותה של שירה דתית בספרותנו החדשה, ואף על פי ששטח מחקרו הוא שירת ימיה-הביניים בעיקרו של דבר. כוונתי לא. מ. הברמן, ש„הסדיר והוציא לאור“, (בהוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים תשי״ה), את הספר ברן-יחד, שהוא מגדיר את תכנו בתת-כותרת, „ילקוט שירי תפלה עתיקים וגם חדשים“. ספר זה מכיל כמה וכמה דברים ממיטב היצירה העברית הפיוטית, „שבה“ — בלשון המחבר — „אומרים משוררים מישראל שירה חדשה ליוצרם, אחרונים כראשונים, ומבקשי מוצא לרחשי לבם ולב עמם, איש כרוחו ונפשו“. משוררים אלה, בני ארצות שונות ודורות שונים, מייצגים כאן כאלף שנים של יצירת שירה, שכל עצמה תפילה, החל ביוסי בן יוסי בארץ ישראל במאה הששית ועד לשלום שבזי במאה השבע עשרה ומשם והלאה, על פי הספרות העברית החדשה, החל בשדל״ל, לטרים ומנדלקרן ודרך ביאליק ויהודה קרני ויעקב כהן עד למתתיהו שוהם ואברהם רגלסון ויצחק עוגן ודויד רוקח. חידושו של הברמן הוא שנים שהם אחד: סולל-דרך ראשון הוא להבנה עמוקה ביסוד התפילה שבשירתנו החדשה והוא גם ראשון כמעט בנסיונו לראות את הויקות הפנימיות ביותר, האינטימיות, שבין „שירת-הקודש“ ביצירה העברית החדשה לבין שירת-הקודש, שנוצרה בתקופות ארוכות קודמות בתולדות ספרותנו. לשון אחרת: הברמן נראה מקשר כמה

מהילכיה-הנפש הריליגיוזיים בשירתנו החדשה עם הילכיה-הנפש, הרווחים בפיוט ובשירת-הקודש המסורתיים שלנו. איני רוצה להגזים בכוונותיו של הברמן, כאילו אני מייחס לו — ולא לעצמי — את הרעיון, שבית-הכנסת המודרני עשוי להעשיר את סדר-התפלות שלו בחומר לקוח מתוך שירתנו החדשה. אבל יעיין המעיין ב"מפתח הפייטנים והמשוררים", המלווה את הספר בסדר אלף-בית, וסברה זו אולי תעלה גם על דעתו: פשוט נרעש אתה לראות במפתח את שם ביאליק בא אחרי בחיי ב"ר יוסף; שמו של ברש אחרי ר' ברכיה הלוי גירונדי; ש. שלום לפני שלום שבזי ושלמה אבן גבירול; יצחק עוגן אחרי ר' סעדיה גאון. אף אין עומדת כאן לפנינו השאלה: באיזו מידה השכיל המחבר להביא באנתולוגיה שלו את מיטב שירתנו החדשה — ועל אחת כמה, שהבקי בשירתנו זו יודע, כי אפשר היה להוסיף כהנה וכהנה יצירות פיוטיות מן הסוג המדובר. אך העיקר הוא, שהברמן הבחין ביצירה העברית החדשה שירה, הנושאת בתוכה קודש דתי לא רק בכוח, כי אם בפועל, בפועל ממש. וכלשונו של המחבר עצמו ב"ראש דבר" שלו:

"רק בדורות האחרונים נתחדשו שוב נעוריה של שירתנו, ואף ניכרת לפעמים נטייה בולטת לעשות שירת אבות סימן לבנים. וכשם שהראשונים שרו על הכלל שבפרט, שרים האחרונים על הפרט שבכלל. והאקטואליות שבפיוט הקדום מנצנצת לפרקים גם בשירה החדשה. — — — כוונתי" — ממשיך הברמן ואומר — "בילקוט פיוטים זה להעלות במעין זעיר אנפין את השיר הדתי מאז התחלת הפיוט, המקובל במנהגינו (יוסי בן יוסי) ועד ימינו — — —".

השיר הדתי איפוא, פשוטו כמשמעו, היינו: זה שאתה יכול לכלול אותו בסדר-תפילות חדש, לשם תפילה ביחיד בוודאי — אותו מגלה הברמן צשירתנו החדשה, בין שהתימה שלו, של השיר, היא אמונה גלויה בבורא, שאליו פונה אדם זקוק לאוזן קשבת ושומעת את הזועק ממעמקי-חיו, בין שהתימה הריליגיוזית משתזרת לתוך חוויות רוחניות אחרות — מוסריות, מיטפיזיות-פילוסופיות או מיסטיות, בכל הגוונים וגווני-הגוונים של חוויות אלה של אדם בן-זמננו. זאת אומרת: התימטיקה הדתית בשירתנו החדשה — פנים רבות לה: יש והיא מביעה אמונה באלוה טרנסצנדנטלי ויחד עם זה הוא ההשגחה הפרטית; יש והיא מדברת בשם אמונה באלוהות אימננטית, פסיכו-טבעית או פנתיאיסטית; יש והיא נעשית פה למין אמונה עמומה, שעם כל היותה קיומית ובת-הרגע, אכזיסטנציאלית, הרי הופעתה לרגעים בחיי האדם אף היא מעידה על צמאון הנפש אל האין-סוף.

ד

כללו של דבר: מוצא אתה בשירתנו החדשה הרבה גישושים אל האמונה, אבל מוצא אתה בה גם אמונה ממש, אמונה באלהים בורא הכל, שתכלית הבריאה היתה בעיניו, כביכול, שתהיה לו דירה בתחתונים, בנפש האדם, המכיר בכוח וברצון האלוהים, הפועלים בכל מערכות-הטבע כולן. כי על כן יש והשיר העברי החדש — בביטוי הישיר, החשוף כמעט מבחינה סגנונית, מעלה על

הדעת דברי־קודם בספרותנו המסורתית, אם ברוח "השמים מספרים כבוד אל" ואם ברוח "בצאתי לקראתך לקראתי מצאתיך". דוגמה לכך שיר זה של יוסף צבי רמון:

חי אלהים! זיו השמים יספר זאת
 ושחור הסופה המכסס כמו כן ידבר;
 חי אלהים! עדי הארץ יספר זאת,
 ועוקר עצים בסערות כמו כן ידבר;
 חי אלהים! היום בזהבו יספר זאת,
 והלילה בבלהותיו כמו כן ידבר;
 חי אלהים! יבול ההרים יספר זאת,
 וגעש פלדות־אש כמו כן ידבר;
 חי אלהים! החיים באביבס יספרו זאת,
 והמות האכזר כמו כן ידבר; חי אלהים!
 היס בגלי קצפו יספר זאת,
 ובחרישי געגועיו כמו כן ידבר;
 חי אליהם! לבי זר כי יגעש יספר זאת;
 ובהשתפכו בחיק אל כמו כן ידבר.

המכיר בשירת רמון אולי יאמר, שדוגמה זו אינה משכנעת ביותר, שכן רמון בולט ביותר בדתיותו בשירתנו. ואמנם כן, כללות החווייה הפיזית של רמון מתעלה לעתים קרובות ומתלקחת מאליה עד כדי דביקות והתמזגות באלוה. אלא ששתי תשובות אפשר להשיב על קושייה אפשרית זו. קודם כל יודע כל מי שקרא בעיון את כרך שיריו של רמון "כתרים", כי אף משורר זה לא תמיד שקוע בדרישה בינו לבין האלוהות בהתגלותה בבריאה. שירתו הדתית הטהורה של רמון אינה מעמידה כי אם מתיחות פיזית אחת מן המתיחויות הפיזיות, המתגלות בקובץ־שיריו כולו. עם כל תחושתו הדתית העמוקה אתה מוצא אצלו, אף הוא, תמיטקה אישית, שהיא אנושית וארציית יחד — גם אצלו אתה מוצא שירי אהבה; שירי הפלאה למראה־עיניו ולמשמע־אזניו בטבע הגשמי; התלהבות יונקת מאהבת ארץ ישראל "בפשיטות", כמו שאומר ר' נחמן מברצלוב, אהבת ארץ ישראל על העצים והאבנים שבה וצפייה לישועת העם בארצו; ואחרון אחרון — גם אצלו אתה מוצא שירים קטנים, המספרים יסורים גדולים, ששכרם לפרקים הוא בכך, שהמשורר אמן הוא ונעשה בכך שותף לאלהים, שאף הוא אמן, כביכול, כפי שמבטא רמון את הרעיון בשורות מעטות אלה. אכן אין רמון משורר דתי בלבד; הוא עצמו יודע, שהוא "אדם־אמן" באשר גם הוא אדם בן זמנו ואמן בן זמנו. ממילא משתמעת התשובה השנייה למי שרואה ביוסף צבי רמון יוצא־אמן־הכלל בשירתנו בכיסופים שלו הריליגיוזיים, ברוח הקבלה כמעט. יש הרבה שירים ביצירה העברית, שבכל אחד מהם אתה רואה את המשורר העברי המודרני עומד מול התעמולה האלוהית, מול "אל מסתתר", ואף על פי כן אינו גרוע מהביע גם את עמידתו

ברטט, בזיע וברתת בפני התעלומה, גם את "העזות" לבקש רחמים של עצמו ברוח: "הראני נא את כבודך". יכולתי להוכיח זאת על פי שירים לא־מעטים משל משוררים בני דור ביאליק אף הם, כגון של יעקב כהן, א. קריב ומרדכי טמקין. כאן ניתן את שירו של יעקב כהן "פני ה'" בחלקו:

מעמקי כל תהומות כל מעינות נשמתי,
 לך, אל מסתתר, אקרא — שמע תפילתי:
 דרוש אל, מה תדרוש מאתי — הנני
 רק הראני פניך, פניך הראני!
 מה עתר החיים, אצלת סביב לי?
 מה כל פאר עולמות, בלבבי נתת?
 רק צללים הם חיוורים מאורך הגנות,
 קוים מטושטשים מצלמך אתה.
 ואני שתות צמאתי ממקור המקורות,
 ואני רחוק אויתי באור האורות,
 את פניך, פניך שאפתי לראות! — — —
 אדוני, הו רק רגע כל אורך לי האר,
 אפלה בו כציפורת ואהיה לבער. — — —

אף שיר מעין זה שהבאתי מאת י. כהן, שהוא אחד בולט בתרבותו האירופית בשירתנו, עשוי להדגים, מה פירוש אמונה ב"אל מסתתר" ביצירה החדשה שלנו. אלא שנוח יותר להדגים זאת בשירים אחדים קצרים משל משוררים בני הדורות שלאחר דור־ביאליק. הנה, למשל, שיר קצר מאת א. קריב — והוא אינו צריך פירושים:

קל כבן צביים	עד אם שח ויגע
על גבע ומענית	אטען על משעני
אדלג לקראתך,	ואט בפיך ברך —
ואתה תרחק שבעתיים,	והנה כעמית ורע
וקופצה אחורנית	אתה ניגש לברכני על אם הדרך.
הדרך העולה אליך.	או כלום צריך פירוש שיר זה משל מרדכי טמקין?
שא לי, אלוהי,	עשיתי במו ידי,
כי כמו מים עכורים	ובקול בכי כילד ניגף
שפכתי את חיי על האדמה.	צעקתי לך, כי תחבשם, אלוהי.
שא לי, כי כל נגעי	

"ספר השירים והתפלות" לטמקין בודאי כשמו כן הוא: שירים, שהם תפילות ובקשות לציבור וליחיד, ואפילו כשעולה מהם מדי פעם אף קול מטיח כלפי מעלה, כגון בשירו זה:

שרשים וחישובים

(על הזיקה בין הארכיאולוגיה והפסיכונאליזם)

מאת ד"ר שלמה שרן (סינר)

בראשית דרכו בפסיכונאליזם¹ עמד פרויד על הדמיון רבי-המשמעות שבין הארכיאולוגיה כשיטת מחקר ובין שיטתו הפסיכולוגית החדשה. הצד השווה שביניהן הוא שהן חושפות שכבות נשכחות וסמויות: האחת את שלבי התרבות הקדומים והשניה את נבכי הנפש הבלתי מודעים. בעקבות ההתענינות הרחבה שהארכיאולוגיה עוררה בימינו נודעת חשיבות-יתר להיקש הזה שבין הארכיאולוגיה והפסיכונאליזם. והרי לא פלא הוא שעם ישראל המתכנס בארץ אבותיו לאחר גלות ממושכת ישתדל להעמיק שרשים באדמת מולדתו ולהתחקות על צור מחצבתו. חישוב אתרי ישוב עתיקים ממחיש את הקשר הלאומי והנפשי שלנו אל אבותינו שבימי קדם, והארכיאולוגיה, כשלוחת המחקר ההיסטורי בכללו, תורמת לשיחזור הזיקה ההיסטורית של האומה אל אדמתה, ששנות גלות רבות החלישוה וניתקה.

גם הצד הנפשי שבהיקש ימשוך את תשומת לבו של היהודי היום לאחר שנתקעקעו יסודות הויהות היהודית בדורות האחרונים. מאז ההתנכרות הלאומית וההתבוללות (שהתפשטה בעקבות האימנציפציה) נוצרה הרגשת תלישות והתבטלות עצמית אצל יהודים רבים. ההרס האיום שהומט עלינו באירופה חשחית את שלימות האני הלאומי וניתק את שלשלת הציפיות ההיסטורית שקשרה כל יחיד ויחיד בישראל ליהדותו. גם אין להתעלם מהשפעתה השלילית של העקירה הגיאוגרפית המקיפה, שנעקר עם ישראל בכל ארצות מושבותיו משנות השמונים למאה שעברה ואילך. אברי גופו המפורדים של עמנו הושלכו על פני תופים חדשים זרים, והוקן שבעמים, בעל שלושת אלפי שנות קיום, נמצא פתאום כמהגר ו"עולה חדש" בקרב עמים צעירים ממנו. כמעט ולא נותר שריד מבית ישראל הישן, וכל הקיבוצים החדשים, כולל הישוב החדש בארץ ישראל, נוסדו רק בסוף המאה הי"ט. הדחף הכביר המורגש כיום בקרבנו להשתרש באדמת המולדת, וגם בארצות נכר, הוא תגובת-נגד לעקירה רבת-הממדים הזאת — הגיאוגרפית והנפשית.

במאמר זה נעיין במשמעותו הפסיכולוגית והלאומית של חקר ההיסטוריה לגבי היהדות המודרנית. נעמוד במקצת על תפיסת הזמן היהודית לעומת

1) פרויד הירבה להשוות את הפסיכונאליזם לחפירה ארכיאולוגית. השוואה זו מופיעה בפעם הראשונה בכתביו במכתב לחברו וילהלם פליס (מכתב מספר 126 מיום 21 לדצמבר, 1899. עיין פרויד, 1954). במאמר שנכתב, כנראה, באותה שנה אבל לא נתפרסם עד לשנת 1905 פרויד ממש קורא לעצמו "ארכיאולוג" (עיין פרויד, 1955, כרך 7, עמ. 12). הוא גם חיבר מחקר שלם על רומאן שהארכיאולוגיה עומדת במרכזו עלילתו (שם, כרך 9). ראה גם כרך 5, עמ. 452-455; כרך 10, עמ. 177-176; כרך 21, עמ. 17, ועמ. 17'69.

הגישה האלילית וכיצד משתקפות התפיסות השונות הללו בתורת הפסיכואנליזה. דרך אגב נביא דוגמאות אחדות מן הספרות העברית החדשה המדגימות את הרעיונות הללו בצורה ספרותית.

א

בתורת הפסיכואנליזה ובמחקר ההיסטורי גם יחד העבר תופס מקום מרכזי. הבהרת סתומי העבר והשפעתם על חיי הנפש בהווה היא, לפי פרויד, דרך לקראת בריאות נפשית בעתיד, ושיטתו חותרת לבחון את שרשיה ההיסטוריים של האישיות על כל נבכייה. כבכל גישה היסטורית-מדעית, תפיסת הזמן ומהותו זכתה לעיון מיוחד בפסיכואנליזה.

משלושת המיבנים שהבחין פרויד בחיי הנפש — הסתמי, האני והאני-העליון — שנים מהם מתוארים על פי יחסם לזמן ולאירוע ההיסטורי בחיי הפרט. הסתמי, כמכלול כוחות הנפש השאובים מאינסטינקטים, הוא בלתי-תלוי בחוויות הנקלטות מן הסביבה. הדחפים הנפשיים הנובעים מן הסתמי דורשים את פורקנם ע"י השגת סיפוק, מבלי להתחשב בתנאי הזמן והמקום. בחלוף הרגשת הסיפוק שוב חוזרים הדחפים לאיתנם, בחינת מועדים של גיאות ושפל. אופיים המחזורי הזה של כוחות הסתמי נגזר עליהם מלידה ואינו משתנה, כאמור, בעטיין של חוויות הלמידה. לעומת הסתמי הא-היסטורי, האני הוא מבנה-הנפש הפתוח למציאות ולאירועיה. חוויות הילדות, בשיטת פרויד, הן המעצבות את האני עיצוב מרחיק-לכת, ועל פיהן ניבנים היסודות להתפתחות בריאה — או מופרעת — של האישיות.

תפקיד נוסף של האני הוא לשמש בלם לדחפים האינסטינקטואליים ולכוון את ביטויים. הוא בודק את המציאות ורגיש לאירועי הזמן ודרישותיהם המשתנים תדיר, משפיע על עיצובם של אירועים אלה ומושפע מהם כאחד. כך מגיע האדם לידי שליטה על עולמו הפנימי והחיצוני למען סיפוקם הממשי והמציאותי של דחפיו. (מטרת האני, איננה ביטול הדרישות הללו, אלא להבטיח את הכוונתן הנאותה). אפיו ה"קווי" של האני לעומת מהותו המחזורית של הסתמי מתגלה בהתפתחותו התמידית וביחסו למציאות ההיסטורית.

היות ומניעי הסתמי אינם מתפתחים התפתחות היסטורית "קווית", יש בהם נטיה להירתק לדפוסי התנהגות קבועים שחותמם מוטבע בילדות, כשה"אני" עדיין בשלבי התהוותו. הקיבעון* הוא סימן להשפעתו השמרנית של הסתמי על האני הנאלץ לחזור על התנהגות ראשונית. "כפיית חזרה" זו כובלת את האני אל העבר ואל רישומן של חוויות-חבלה קדומות (כיברנינג). באה הפסיכואנליזה ואומרת שאפשר לשחרר את האני מהירתקותו אל העבר ע"י חישוף שרשיה ותנאי היווצרותה המקוריים. עלינו לחזור ולהיזכר באירועים הללו, בתגובותינו אליהם וברגשות שליוו אותם. כל זכירה אמיתית נוטלת את כוח השפעתה מהחוויה המודחית והמושכחת, ומתירה את הכבילות אליה. לשיכחה ("הדחיה" בלשון פרויד) יש כוח מחליא, ולזכירה כוח מחלים, כניסוחו

---

* Fixation

של סנטיאנה: "מי שאיננו זוכר את העבר נגזר עליו לחיות אותו מחדש". הפרעה נפשית, לפי פרויד, היא מחלה היסטורית, ורק הריפוי ההיסטורי המחייב ניתוח העבר כדי להכירו הכרה מפוכחת ולקשרו אל ההווה, הוא המתווך את הנפש לבריאותה.

מושגים עיוניים אלה מצאו הבעה ספרותית בספרו של יהודה עמיחי, "לא מעבשיו, לא מכאן". גיבור הספר, יואל, הוא ארכיאולוג ש"חפירותיו" כולן בעברו האישי בגרמניה, שם גדל בשנות השלושים הראשונות לפני עלייתו ארצה. ביקורו בגרמניה מתואר כמעין טיפול פסיכואנליטי, כנסיון בארכיאולוגיה של הנפש, ואגב חישוף עקבותיו הוא עובר חוויה מחלימה. (יואל): "האמת היא כי אני נמצא בטיפול פסיכואנליטי, ורופאי יעץ לי לשוב למקום הילדות..."

(בעת שיחתו): "האם כבר עזר הטיפול?"

(הוא): "נדמה לי שכן, אני הולך ומשתחרר".

(היא): "אם כן, ידידי, המשך להשתחרר. כולנו חוזרים תמיד

למקומות העבר למען טיפול וריפוי" (עמיחי, עמ' 350).

הדרך היחידה להשתחרר מכבילות נפשית אל העבר איננה הבריחה ממנו אלא לשוב אליו ולבדקו בדיקה חדשה לאור המציאות המבוגרת:

"מי שחוזר אחר הרבה שנים למקום ילדותו כורת את ילדותו מתוך חייו. כי אדם נושא בקרבו את מקום ילדותו תמיד. כשהוא חוזר אליו הוא מוחק את הדמיון במחק המציאות. ועכשיו גיליתי (אומר יואל לעצמו) שאולי לשם כך באתי הנה. זוהי ניקמתי האמיתית, לא לשאת עוד את יופיה של ויינבורג בתוך לבי ולמחוק את זכרה ולהינתק ממנה כליל".

ב

אותה מתיחות השוררת בין מבני הנפש בדרך תיפקודם משתקפת גם בקטביות הרעיונית שבין השקפת העולם המיתולוגית ובין התפיסה ההיסטורית. כבר הכיר פרויד שהבלתי מודע נושא בחובו את הסמלים והערכים הקדומים המובעים בצורה בלתי מוסווית במיתוס. רבות מתכונות הסתמי שהוא תאר אותן על פי נסיונו הקליני, מאפיינות את התרבות המיתולוגית, את ספרותה ופולחנה. שתיים מתכונות אלה חשובות לנו פה: א. זיקתו של המיתוס לחזירתם המתמדת והסיבוכית של תהליכי הקוסמוס, והעדר כל יחס אל המאורע ההיסטורי החד-פעמי והבלתי הפיך; ב. התחקות המיתולוגיה על שרשם ונקודת מוצאם של היצורים ותופעות הטבע. האדם המיתולוגי אינו נותן את דעתו על פרטי ההתרחשות ההסטורית הומנית. רק התהליכים החוזרים, בעלי האופי העל-זמני, זוכים לתשומת לבו ולהערצתו. כדי לברוח מן הארעי והחולף שבחיים הוא נאחו בציר דמות ראשיתה של הבריאה המקנה לו כוח שליטה עליה. תפיסה זו גם נושאת בחובה תקוות התחדשות הכרוכה ממילא בכל חזרה אל המקור, אל שעת הלידה והבריאה (אליאד, 1963; עמ' 30). המיתוס משביע, איפוא, כמה משאלות יסוד של כל בר-תמותה: הוא מתלצו מן הפחד

מפני החולף והארעי, וקושר אותו דרך טכסי הפולחן אל האלים הנצחיים שתהליכי הטבע מסמלים את קורות חייהם. המיתוס מציל את האדם מן הזמן, ועל כן מן המוות, ומעבירו אל תחום הראשית הנצחית, אל האלמוות (אליאד, 1954, עמ' 73 והלאה; עמ' 101; עמ' 158; 1963, עמ' 115).

גם בשני מדעי הראשית² הארכיאולוגיה והפסיכואנליזה, כמו במיתוס, בולטת ההשקפה האומרת שחישוף השרשים ההיסטוריים מוליך להתחדשות ולהתגברות על הכליון. בכתבי פרויד מצויים סימנים ברורים לתפיסה זו, הן מבחינת פרטי חייו הנפשיים, שהוא מגלה אותם זעיר פה וזעיר שם בספריו, והן מבחינת תורתו העיונית. באחד מחלומותיו הוא שנתפרסם ב"פ ש ר החלומות" מסופר:

"לבסוף באנו לבית קטן בנוי על עץ שבקצהו היה חלון פתוח. שם הושיבני מורה הדרך והניח על אדן החלון שני קרשים שעמדו מוכנים כדי לגשר בהם על פני התהום, שהיה צורך לעבור בה מן החלון. עתה נמלאתי באמת בחרדה לרגליי. אך במקום המעבר הצפוי, ראיתי שני אנשים מבוגרים שוכבים על ספסלי עץ שעמדו לאורך קירות הצריף, וכאילו שני ילדים ישנו על ידם..."

ופירושו בצידו:

"הרגשת העייפות ברגליים... היתה בהתאם למצב הרוח של עייפות ולהרהורי הפקפוק: עד אימתי ישאוני רגלי... (בספר "היא", שנרמו עליו בחלום), שבמקום להשיג את האלמוות לעצמה ולאחרים, מוצאת מורת הדרך את מותה באש המסתורין שמתחת לאדמה. חרדה מעין זו היתה פעילה בצורה ברורה ברעיונות החלום. צריף העץ הוא ללא ספק גם ארון המתים, היינו הקבר. ברם, בתיאור המחשבה הבלתי־רצויה ביותר, על ידי מילוי משאלה, התעלתה מלאכת החלום למלאכת אמן. כי אמנם כבר הייתי פעם בקבר אך היה זה קבר אטרוסקי... חדר צר ושני ספסלי אבן לאורך הקירות שעליהם היו מונחים שלדים של שני אנשים מבוגרים... מסתבר שהחלום אומר: "אם נגזר עליך לשכב בקבר יהא זה קבר אטרוסקי"."

(פרויד, 1959, עמ' 421-422).

כעבור עשרים ושבע שנים שוב הזכיר פרויד את קטע החלום הזה והוסיף הסבר שנתבטא בחלום המשאלה להתגבר על המוות ובמקום חרדת המוות שאחזתהו בשעת שינה "האיש החולם רואה את עצמו בקבר אטרוסקי עתיק שירד לתוכו והוא שמח לסיפוק סקרנותו הארכיאולוגית" (פרויד, 1955, עמ' 21, עמ' 17). אין פלא, כמובן, שפרויד חלם חלום שנסתמלה בו שאיפתו לאלמוות, אך מעניינת לגבי הנושא שלנו היא הנקודה שנצחוננו על המוות לבש דמות סמלית הלקחה מהארכיאולוגיה. גם בכתביו העיוניים לא הפסיק פרויד להרהר בשאלת האלמוות, ולעתים קרובות נזכר נושא זה בסמיכות

(2) המלה "עתיק" כיונית שממנה נגזרה המלה "ארכיאולוגיה" קרובה גם למלה שפירושה "ראשית".

פרשיות לארכיאולוגיה. התל הארכיאולוגי סיפק לו משל של מצב קיים ועומד שאין שיני הזמן מכלים אותו, לפחות עד לרגע הישופם. החסינות בפני שן הזמן היא גם סימנו המובהק של תוכן הסתמי, והיא היסוד שבארכיאולוגיה ובנפש האדם כאחד, שקסם לו לפרויד:

„יש הבדל פסיכולוגי בין המודע והבלתי מודע... כל דבר מודע עובר תהליך של השתקקות, בה בשעה שהבלתי מודע איננו משתנה באופן יחסי. ונתתי דוגמה להערותי אלה, ממשיך פרויד, „על ידי הצבעה על מימצאים עתיקים העומדים בחדרי. הם באמת רק מימצאים שנתגלו בקבר, וקבורתם היא היתה שמירתם: חורבנה של פומפיי התחיל רק עתה, אחרי שהיא נחשפה.“

(פרויד, 1955, כרך 10, עמ' 176).

מסתבר, על כן, שיש להם, למיתוס ולפסיכואנליזה מגמה משותפת המתגלמת בשאיפה לאלמוות. המיתוס נתפס כמקור לכוח מאגי שהאדם מצטייד בו ע"י השתתפות אישית בפולחן האלים. הוא שואף להתחדשות החיים והבריאה כולה דרך שימוש פולחני-מאגי באגדה הקוסמולוגית המדלגת בקפיצה א-היסטורית מעבר לחיים היום-יומיים המתרחשים במימד הארצי-זמני וחותרת אל השרשים. המיתוס דוחה את ההיסטוריה האנושית כקילקולה וגיוונה של הראשית הטהורה, מעשה הדוגמה של האלים וגיבורים. כוח מיתוס נובע, איפוא, מתוך המשאלות האינסטינקטואליות החזקות לחזור על הדוגמה הקדומה ולחיות חיי נצח, ומשאלות אלה משתקפות במלוא בהירותן ביצירה המיתולוגית (אליאד, 1963, עמ' 79, עמ' 89; מלינובסקי, עמ' 87).

מאידך, המשאלות גופן משמשות נושא לחקירה הפסיכואנליטית. באנליזה האדם סוקר את תולדות חייו בעזרת הזיכרון כדי להגיע להבהרת הגורמים שעיצבו את אישיותו. הפסיכואנליזה מחייבת את ההיסטוריה כמימד לגילוי אישיותו של האדם. לא נשתנתה מהות משאלותינו מקדמת דנא: נשתנו רק הכלים שבהם אנו תופסים אותה כיום. תפקיד המדע איננו „ליחס רציונליות לבני אדם, אלא לחקור באורח רציונלי את דרכיהם האירציונליים“ (וולמן, עמ' 11). עצם השם הזה שבו כינה פרויד את שיטתו — „אנליזה“ — מעמידנו מיד על מהותו הרציונלית (ריף, עמ' 81, עמ' 240), ומטרת האנליזה היא להחליף את תשלטון העבר, שהמשאלות כובלות אותנו אליו, בשלטון השכל, הפולס את הדרך למציאות. בתפיסה הפסיכואנליטית זיקת ה„אני“ לסתמי ומשאלותיו דומה על כן לזיקת הלוגוס אל המיתוס (פרויד, 1955, כרך 21, עמ' 44, עמ' 54).

ג

השקפת העולם ההיסטורית הקווית, לעומת התפיסה המיתולוגית-הסיבובית, באה לידי ביטוי מובהק בספרות התנ"ך. כבר בספר בראשית מצויה העדות הברורה לעקירתה של השקפת האלילות הא-היסטורית מקרב בני ישראל. בסיפור על גן עדן שאלת האלמוות האנושית עומדת במרכז, והתפיסה האלילית נשללת שלילה גמורה. לא ע"י מזון מופלא, (פרי עץ הדעת), ז"א

לא באמצעות המאגיה, יגיע האדם אל האלמוות. שני הכרובים שלופי החרבות השומרים על הגן אינם מניחים מקום לגישה המאגית אל האלמוות. אף אין להגיע אל התכלית הנכספת — האלמוות — דרך הקמת מגדל בבל. בני ישראל מצווים למצוא את האלמוות בהיסטוריה עצמה, בכיבוש ארץ הבחירה ובהקמת עם גדול היושב על אדמתו — הגשמת התפקידים הללו מביאה אותנו אל הנצחיות ההיסטורית האמיתית, כהבטחת הבורא לחיי נצח שהבטיח בבריתו עם אבות האומה.

המהפכה התנ"כית בתפיסת ההיסטוריה מקפלת גם גישה חדשה להבנת האדם. חיינו האישיים של הפרט לבשו משמעות בעקב המאורעות ההיסטוריים. לאחר שנתפכה האדם מתרדמת גן־העדן, שבו משאלותיו וחפציותו מתגשמות באורח מאגי, פתאום הוא רואה את עצמו ככרת־מותה. ברגע זה רוכשות לעצמן אישיותו וחזויותיו חשיבות מיוחדת. כבר אין הוא חלק בלתי נפרד ממעגל חזור לאין סוף, אלא יצור שנעשה יחיד שאין דומה לו בכל היצירה כולה.

"היחוד האונטולוגי היקר שהאדם היחיד תובע לעצמו מוענק לו לא משום שיש בו גשמה בת אלמוות, אלא מכיוון שיש לו גוף בר תמותה". (בראון, עמ' 104. עיין גם אליאד, 1954, עמ' 105). עם ישראל העתיק את השאיפה לאלמוות מן הפרט אל הכלל, מהאדם היחיד אל האומה כולה. הוא העלה בכך את ערך היחיד לדרגת תופעה חד־פעמית, שתולדותיו מיוחדות ובלתי חוזרות.

אף על פי כן גם בקרב בני ישראל בימי התנ"ך לא נגנזה לחלוטין התפיסה המיתולוגית הסיבובית. האופטימיות ההיסטורית המתלווה להשקפה הקווית לא ניצחה כליל את ההשקפה האלילית, וסימניה מבצבצים ועולים בפסוקים שבכמה מספרי המקרא (אופנהיימר). מחד, נתעורר האדם מישראל מאשליית האלמוות האישית ומאידך גיסא הוא עומד משתומם בפני החוזר והבלתי משתנה שבטבע ובחיי האדם עצמם. שניות זו, בין אלילות ויהדות, בין הקבוע והמתפתח, בין המחזורי והקווי, בין סיבוביות מתמידה ויצירה חדשה — שניות זו מחייבת את השקפת העולם ההיסטורית להתגונן בפני הצד הא־היסטורי המאיים לטשטשה ולהכניעה. הפסיכונאליזה בתחום חיי הנפש, המחקר ההיסטורי בתחום תולדות העם ותרבותו, שואפים למצוא את נקודת שיווי־המשקל בין הכוחות האינסטינקטואליים והרציונאליים. שלילת היסוד האינסטינקטואלי־המיתולוגי שבתולדות האישיות או האומה, כל גישה קיצונית המטיפה לרציונאליות או מוסריות מופרזת, או זו הדוגלת בסילוק הריסון — צפוי לה כשלון. יצירת מצב של הרמוניה בין שני הכוחות הללו היא הפתרון הרצוי ביותר בדרך תיקון המציאות האישית והלאומית מבלי שהרגשת אשמה תעיק על הפרט או הכלל שמא תיקון וקידמה הם בגדר בגידה בעבר.

ההתחקות אחר עקבות העבר עשויה להביא לידי ראייה מפוכחת של העבר ושחרור מזיקה מיתולוגית אליו. זוהי האמת הפרדוכסלית הגדולה (סוף בעמוד 189)

מ. י. ברדיטשבסקי וחובבי ציון באמריקה

מאת א. ר. מלאכי

ב

העליתי את התגובות למאמרו של מ. י. ברדיטשבסקי „רשות היחיד בעד הרבים“, שנתפרסם כמאמר ראשי ב„אוצר הספרות“, תרנ"ב, ושנתלה בו כתריאל צבי שרהזון ב„העברי“ כדי להתקיף את חובבי ציון באמריקה. במאמרו „מלחמה בעמלק“ ב„הפסגה“ (שנה ד', גליון 31, כ' כסלו, תרנ"ג), יאמר גיטלסון:

ב„העברי גליון 20 היה סופר אחד מחטט ב„אוצר הספרות“ ומתחת האוצר העלה ובל ותבן לעפריים... כי בחפשו חפש מחופש טעם לפגם למצוא מום ברעיון הישוב מצא אויטאריטעט גדול אילנא רברבא... מ. ברדיטשבסקי המלגלג באוצר הספרות בלהג הרבה, אשר תקוק בו הנפש היפה, על כל הנושאים את דגל הלאומיות ותושד בכשרים כמה שאין בהם, גם הרבנים גאוני זמננו אשר לבם לציון חשודים בעיניו כי בשביל שקל כסף הם דורשים בשבח הישוב ואחרי בצעם לבם הולך. ב„ישרה“¹ תושב כי אם ברדיטשבסקי שלח את לשונו לדבר ככל העולה על רוחו וגד הרעיון הקדוש, רעיון הישוב, יזדעזע עולמו של הישוב ד' מאות פרסה על ד' מאות פרסה וכל הגשבעים לדגל הלאומיות והיהדות יסוגו אחור. את מאמרו של ה' ברדיטשבסקין קרא „השקפת משכילי עמנו באירופא בדבר תנועת הישוב“, כאילו כל משכילי עמנו וחכמי ישראל משקיפים על תנועת הישוב כברדיטשבסקי. האם גם דעת החכמים הגדולים כהחכם זקן בית ספרותנו אר"ז מול המליץ, והחכם המפואר אשר נהירין לו שבילי הישוב ליליענבלום, והרב החכם הכולל ר' צדוק הכהן מפאריס תכון עם ה' ברדיטשבסקין“.

גיטלסון הוסיף להתקיף את שרהזון ולפגוע בו, ובבניו, אישית. על „העברי“ אמר שהיה „נוח לספרותנו שלא נברא משנברא, ועכשיו שנברא ראוי לכל איש יהודי ישר הולך בעל מדות ישרות לקרוא לו: „צא טמא!“ כי מכתב עתי ב„העברי“ וכיוצא בו מטמא את הידים ומטמטם את הלב, להביא בלבו של אדם פחיתות המדות, כמלשינות, שקרים רכילות ודברי הבאי, גוזמות והפלגות, כנודע למבין בספרותנו העברית“ וכו', וכו', וכל זה בעטיו של מאמרו של ברדיטשבסקי, שהרגיו את הכותב ואת חובבי ציון. עורך „העברי“ היה המשורר גרשון רונצווייג, אבל כפי הנראה לא היתה לגיטלסון חימה עליו, ובמאמר המוסגר אמר: „לדאבון לבבנו, גם הסופר ה' גרשון רונצווייג התמכר בעד ככר לחם“ וכו', כאילו כיוון להעמידו על האמת ולהחזירו למוטב. והעיר על זה שור: „אמנם גם אנחנו השתוממנו לראות את ה' רונצווייג, אשר הוא עתה עורך להעברי, ואשר התיימר תמיד להיות חובב ציון בלב ונפש, להביא את המאמר של ברדיטשבסקי אשר גערבער [גרבר] אספהו אל ספרו „אוצר הספרות“. כי מי הוא ברדיטשבסקי? הוא נער הולל המתגולל באשפות

* ראה „בצרון“, טבת-שבט, תשכ"ו.
(20) כלומר: שרהזון.

אדיסה²¹). כן כתבו לנו רבים היודעים מה טיבו של עובר זה. ואת גערבער נדע פנים כי הוא רק כחמור הנושא שק ספרים על שכמו. גערבער איננו תלמודי ולא סופר ולא משכיל כִּי־אם איש המוני מן השוק, ואנשים כאלה יורו לנו דעה אם זכר ציון יהיה קודש לנו או לא? אך נדין את ה' רוזנצווייג לכף זכות, כי הוא מוכרח לשמוע בקול אדונו ואת אשר יצוו עליו הוא עושה²².

גם ב"העברי" באה תגובה שלילת על מאמרו של ברדיטשבסקי. עוד לפני התקפת גיטלסון יצא החכם המפורסם ר' יוסף ליב זוסניץ במאמר "השקפה לטובה"²³, להתפלמס עם ברדיטשבסקי, לסתור את בנינו ולבטל את טענותיו נגד חיבת ציון וחובבי ציון. זוסניץ לא השתייך לחובבי ציון, ובראשית מאמרו ידגיש זאת באמרו: "ואקוה נאמנה כי הקורא התם אשר לא ידע לשפוט מישרים לא יחשדני פן הטוני חובבי ציון בשוחד לגונן עליהם, יען כל יודעיני יודעים כי לא נמנית בהברחתם ולא נהניתי מהם אפילו בפחות משהו פרוטה, רק נוכח האמת דרכנו".

בסביבה עויינת של ריב ומדון, מלאה חשדים והשלכת רפש איש על רעהו, אולי הרגיש זוסניץ צורך למסירת מודעה כזו. אולם הוא היה תלמיד־חכם נקי־דעת, איש אמת ורחוק מפוליטיקה, והיה אובייקטיבי במשפטו על ברדיטשבסקי. קיצור מאמרו, שנדפס ב"העברי", לא סיפק את רוחו, ובטרם שניגש לבקרו, ראה לקרוא את המאמר כולו ב"אוצר הספרות". כפי שיספר: "עצם המאמר באוצר ההוא לא נגלה לעיני, על כן גרסה נפשי להתאבה לדעת האיש היחיד, אשר כשליח צבור המשכילים, משכילי עם ישראל, הוצג על הבמה לעיני הקוראים, ולשמוע מה בפיו". דברי ברדיטשבסקי עשו על זוסניץ רושם לא טוב. לא שלית־ציבור היה בעיניו, ולא את "השקפת משכילי עמנו באירופה על אדות תנועת חבת ציון" הביע, כפי הכותרת ב"העברי", כי אם זו היא השקפתו הפרטית ועל דעת עצמו ידבר. זוסניץ מעיר: "קראתי את המאמר עד תמו כן תמהתי, כי אני ידעתי רבים מחכמי עמנו באירופה, שלא מחשבותיו מחשבותיהם בדבר ישוב ארץ־ישראל — — — ואני כאשר שמתי לב אל דברי הסופר ההוא, מצאתי את עצמי מחויב להודיע ברבים, כי חלוקים עליו חבריו על הסופר מ"ב, ואין דעת משכילי עמנו אשר באירופה נוחה הימנו, להכות נדיבים עלי יושר, ובפרט כי אין בפייהו, מראש דבריו עד סופם, נכונה".

לא ראה זוסניץ במאמרו של ברדיטשבסקי מה שראו שלום עליכם, בן־דוד, זוריטס וגיטלסון, הראשון ביקר אותו בעיקר מבחינה ספרותית. השני והשלישי מסרו עובדות שהעיבו את פני ברדיטשבסקי, והרביעי התנפל עליו מתוך אידיאולוגיה חובב־ציונית. גם זוסניץ יצא נגד ברדיטשבסקי מפני שנוכח שלא צדק בטענותיו ובקובלונותיו, אבל דבריו נאמרו בנחת ובכבוד, בלי לזלזל בכבוד ברדיטשבסקי. אמנם גם לא בלי לעג על חשבוננו. הוא ביקר אותו קשה וניתח סעיף אחר סעיף והראה לדעת על הסתירות בדברי עצמו.

21) לא ידע שור, שבעת שברדיטשבסקי פירסם את מאמרו כבר לא היה ברוסיה.
22) "העברי" שנה כ', גליונות 22, 24 (ט"ו, כ"ט כסלו, תרנ"ג).

שהוא צועק וצוח בלי שום יסוד להאשמותיו, והוכיח שבעבודת הישוב אין משום שרלטניות ואחיות-עינים, כפי שברדיטשבסקי רוצה להסיק מדברי אחד העם. זוסניץ גם נגע ב"אמת מארץ ישראל" של אחד העם, שברדיטשבסקי "עשאו כעין בסיס לדבתו", ואומר:

"ועתה נטייל בחר ההוא טליא דרכיב אכתפיה ד"אחד העם" ומסתפי מאוריא דארץ-ישראל, לפי שרואה שם שרלטניה (שארלאטאניות) גם צביעות, ונודעו דעה כי את צל ההרים הוא רואה כהרים, ואינן כי אם אחת — דהיינו הך, ושתייהן ראה בעיני "אחד העם" הרואה במראה לטושה".

הוא עוקב אחרי דברי ברדיטשבסקי ומוסיף לומר:

"פתאום ירד המסך גם הורם, והנה היה ההוא ינוקא לאיש פוליטיקון, וכתרווא קרא בחיל מטעם מלך חוגרמא "שאינו מרוצה בגוף השודך", בעוד ששלח נציב אמריקה הצפונית דבר למלכי אירופה להשתדל בווג זה(?) ושרי המדינות אשר למלכות בריטניא העלו הדבר על שלחן מועצותיהם(?), ומה לו ללעוג לדברי חז"ל "גורה עבידא דבטלא" מאחר שהאמת אתם, לא יגור ישראל מחמת מלך ושרים, לבוש מסכרם בגללם כי עתה לא זכר אדם את שם ישראל עוד".

"האמנם לא עלה על לב השולטן מעולם לגור מפני הנושאים נס ציונה, ובלא ספק כי לא שמע גם את שמעם, ולו היתה כזאת, או יכלו אלה להתהלל בצדק, כי רבות פעלו, ולא חזה בם צופנו מקסם כוב, כלומר שבלתניה (שארלאטאניות) או צביעות אבל ראה עינים רבים עולים כחומה ועוברים על השבועה... (כתובות ק"א, א') על כן הניא אותם, לבלתי רושש את יושבי ממשלתו".

מאמרו של זוסניץ מתובל בבדיחות ומשלים, ללמד מהם שדברי ברדיטשבסקי הם מבולבלים ומלאים "ערבוב דעת", וכל כוונתו היא "לקעקע ביצתן של חובבי ציון", ומגמתו להציג את כל "המתעסקים ברעיון ישוב ארץ-ישראל להוציאו לפעולות אדם, ערומים ולגלות מומם גם לטפול עליהם כל עוזן אשר לא חטאו ואשר חטאו, אם הוא שייך לענין הישוב או לא שייך, אחת היא לו". ברדיטשבסקי הרגיו ביחוד את זוסניץ בדבריו על הרבנים חובבי ציון שעסקו בישוב ארץ ישראל ועמדו בראש התנועה, ועשה אותם לחונפים וצבועים. זוסניץ הנוח נעשה פתאום קשה ככרזל, וריח אבק-שריפה בדבריו כאילו הוא ערוך למלחמה, לירות חצים ללא פחד ומגור אם ישיב מלחמה עליו. ובקיצפו ירגו: "לא ישבע נחת הנפשט אתך, אם ירגז ואם ישחק, ואף כי לפלות בגד עדיך אשר לבשת בצדק וילבשך לטהר החלאה אשר הבאת אל "אוצר הספרות" ואשר התגנב אל בית "העברי", בהוציאך שם את כל רוחך; אבל מה אעשה וקנאת הקוראים התמימים אכלתני, לכן אמרתי יהי מה ואשיב שטנת "שמשי-ספרא"³⁸ השני אחור, ואם כי כוננו חציו על יתר לירות, כלילית הזו שאיננה מוצאה כלום והופכת על בניה, הנה התייצבתי לו למטרה, ואני לא אירע רע, יען ידעתי כי קשתו רמיה".

כפי הנראה, פגיעת ברדיטשבסקי ברבנים בכלל, וחובבי ציון בפרט, וטענתו "מה לרבנן ולישוב ארץ ישראל", הרגיוה את זוסניץ התורני והחב"די והביאה אותו לכתיבת מאמרו, שבו סתר את דברי ברדיטשבסקי וניפץ את טענותיו והביא לחובבי ציון תועלת יותר מהתנפלויותיהם עליו. בענין הרבנים חייבת ציון נלחם זוסניץ בברדיטשבסקי בהגיון ובהתלהבות, אבל באמצע נפסק המאמר והוויכוח נגמר בראשיתו. בסוף המאמר כתוב "המשך יבוא"

וההמשכים לא באו. ולא ידוע אם זוסניץ לא המשיך לכתוב, או שרהזון הפסיק את פירסום המאמר. בכל אופן, כך היתה קבלת-הפנים ראשונה של ברדיטשבסקי בעתונות העברית באמריקה.

נראה שבימים ההם השתוקק ברדיטשבסקי להתקשר עם עתונות זו. אני למד זאת משתי גלויות שלו מאמצע שנות התשעים ליחזקאל אנוביץ, מו"ל ועורך עתונים עבריים בניו-יורק.

אנוביץ, יליד קולנא וקרובו של נחמיה שמואל ליבוביטש, היה טיפוס המשכיל משנות השבעים — אפיקורוס וכופר באלהים ובדת, וגם באמריקה החזיק בכפירה זו, והיה חבר לאנארכיסטים ובמגמה זו, יותר נכון, בכפירה דתית ערך את ירחונו "האמת" ו"עץ הדעת". הוא עסק ברוכלות וגם השתתף ב"העברי" ובעתונים אחרים שהופיעו בימים ההם באמריקה. בשנת 1894 השתתף עם ליבוביטש בהוצאת "אוצר החכמה והמדע", ובשנת תרנ"ה התחיל להוציא שבועון "הזמן" שנערך בידי יוסף גבריאולוב, שיצאו ממנו עשרה גליונות. "שם" עשה לו ב"האמת" שהוציא בתרנ"ד-תרנ"ה, וב"עץ הדעת", ירחון שני שהוציא, בשנת 1896, במקום "האמת".

אנוביץ זה שלח לברדיטשבסקי את גליונות "הזמן". וברדיטשבסקי הציג את השתתפותו בעתון זה, כפי שרואים מגלוייתו זו.

עורך נכבד!

קבלתי עתונו "הזמן", ותודה.

הנני מקוה כי יואל נא בטובו לכבדני בעליו תמידין כסדרן. עומד אנכי ירחים לפני בחינת הד"ר שלי, אח"כ⁽¹⁾ אשוב ברלינה ואחל לעסוק בספרתנו כימי קדם. ונכון אנכי לשרתו אם ימצא חפץ בעבודתי לפי התנאים אשר ישמיעני.

אסיר תודה אהיה לו אם יואל נא לכבדני בהנר המערביי⁽²⁾. "האמת" "אוצר החכמה והמדע"⁽³⁾ ויתר הפרסה המדעית שלכם. בזה הנני אומר שלום לכבודו ולעבודתו.

מכבדו ומוקירו

מיכה יוסף ברדיטשבסקי

כתובתי:

C. and PHIL. BERDYCZEWSKI

Bern, Schweiz.

27 Oct. 95

(24) אחר כך.

(25) ירחון שהתחיל בשנת תרנ"ה להופיע בניו-יורק ויצא, בהפסקות אחדות, עד תרנ"ט.
(26) "אוצר החכמה והמדע לספרות ישראל", רבעון שיצאו ממנו שתי חוברות בשנת תרנ"ד. הראשונה יצאה עלידי נחמיה שמואל ליבוביטש ויחזקאל אנוביץ, והשניה עלידי ליבוביטש בלבד. על שער חוברת א' היה כתוב: "כולל מאמרים שונים מחכמי זמננו אנשי השם הנודעים לתהלה", ועל חוברת ב': "ליכלל מאמרים שונים מחכמי זמננו, אנשי השם". חוברת א' הכילה 16 ע', והשניה — 36. בחוברת ב' באו תולדות המצייר מאנה, תמונתו ושירו הבלתי נשלם "סוכת החג" ושירו של יהלל — הכתובת על קבר מאנה.

הגלויה השניה היא בלי תאריך, אבל חותמת הפוסטה היא ברלין
10, 9, 1896(?) א). גם כתבתו בסוף הגלויה היא בברלין. הוא כותב:

אדוני העורך!

תודה רבה לכבודנו בגלל ירחונו "האמת" אשר הואל נא בטובו לכבדני
בו, והנני מקוה כי לא ימנע את עצמו לכבדני בס תמידין כסדרן.
לא אוכל לחדד כי עולה הוא על ה"אוצר" — אבל גם הוא מלא פרורים
ונתיחות, שברים ומאמרים קטנים בנשימה אחת וכפי הנראה מסופר ועוד —
ולבד זה יש לו צד אחד ולא יותר ולא נמצא בו ספרות, בקרת ושירה כדרך
הארץ.

כן איני תמים דעה עם הפולמיק שלו²⁶) ואין נפשי היפה נוחה מזה.
הנני מקוה כי כבודו יסלח לי על אשר אגיד לו משפטי בפניו כי הנני
מקוה כי כונתו לטובה וישים לבו לשכלול ירחונו לפי הטעם הספרותי הנכון.
הקרא כבודו מאמרי "להיות או לחדול" בהירחון של בריינין?²⁷)

מכבוד

מ. י. ברדיטשבסקי

הכרתי את אנוביץ בסוף ימיו, והוא כבר היה אז בבחינת "חוני המעגל",
שחי עוד באווירת שנות התשעים בניו-יורק וגם נשכח, והתפלא עלי שידעתי
את שמו ועתוניו ידועים לי. במסרו לידי את גלויות ברדיטשבסקי התפלאתי
גם אני עליו מה ראה למשוך את ברדיטשבסקי לעתוניו? שאלתי, אבל לא
ידע לתת תשובה. ויש יותר להתפלא על ברדיטשבסקי שהראה התענינות
ב"האמת" — סמרטוט ספרותי ששירי ה"משורר" אברהם בן מאיר לוריא
התנוססו בו לתפארה, והוא מעיר את אנוביץ לשיכלול הירחון. אולי בקש
אנוביץ האפיקורוס והכופר איזו אחיזה בדעות ברדיטשבסקי המורד, וברדיטשבסקי
ראה ב"יוצא דופן" זה מין אחר בגיטו הניו-יורקי. בכל אופן, שלוש שנים
אחר זה התחיל ברדיטשבסקי להשתתף לפרקים קרובים בעתונות העברית
באמריקה. על זה — במאמר הבא.

26 א) ייתכן 1894, וגלויה זו קודמת לראשונה.

27 הפולמוס עם רוונצונייג ודוליצקי — זלולים ופגיעות בכבודם והוצאת דיבה עליהם.

28 "ממזרח וממערב", שנה א', חוברת א' (תמוז, תרנ"ד), עמודים 93-104.

שרשים וחישובים / סוף מעמוד 184

שהפסיכונאליזם והמחקר ההיסטורי מושתתים עליה. הארכיאולוגיה ההיסטורית
והנפשית של העבר, על כל רבדי תקופותיו, לרבות זו של השואה, עשויות
להחלימנו מהיות החבלה האיומות החרותות בנפשנו ולהשתחרר מכבילתנו
אליהן. כמיתה זו לחישוב העבר הבאה לכלל ביטוי בבולמס החפירות ההיסטוריות
במדינת ישראל, נובעת מתוך שאיפת המשך-הקיום והבטחת האלימות הלאומי.
(בגלל סיבות טכניות תבוא הביבליוגרפיה למאמר זה בגליון הבא)

כלילי הסוניטות בשירתו של טשרניחובסקי

מאת ד"ר צבי בלומברג

א. הרקע ההיסטורי

במבוא למחברת הסוניטות שלו, שהוצאה בשנת תרפ"ב העיר טשרניחובסקי, כי את ראשיתה של צורה שירית זו «אפשר למצוא בשירת הטרוברים ויש סוברים שצורה זו לוקחה עוד משירת הערבים»¹. אולם סברה זו יסודה בטעות כידוע, משום שאין סימני דמיון בין הצורות הקלאסיות של השירה הערבית לבין הסוניטה בצורה הראשונית באיטליה. עובדה היסטורית שלא נזכרה ע"י טשרניחובסקי היא שהסוניטה הקלאסית, בצורת י"ד חרוזים, נוצרה בסיציליה ע"י המשורר האיטלקי ג'אקומו דא לינטינו במאה השלוש-עשרה וכי השם «סוניטה» נלקח ממשוררי פרובאנס אשר השתמשו בו לכינוי שיר לירי קצר². מסיציליה עברה הסוניטה לצפון איטליה ושם טופחה והורחבה בצורותיה השונות בידי אמני השירה כגון דאנטי בסוף המאה השלוש-עשרה, ופיטרארקה במאה הארבע-עשרה. בצדק ציין טשרניחובסקי שהמשורר העברי הראשון שהכניס את הסוניטה לספרות העברית, היה עמנואל הרומי, שחיבר מספר ניכר של שירים עבריים לפי צורות הסוניטה שצר דנטי³. צורה חדשה זו שחידש המשורר הסיציליאני דא לינטינו מכילה שני בתים בני ארבעה חרוזים כל אחד (קווארטט), ושני בתים בני שלושה חרוזים (טרצט) — בסך-הכל י"ד חרוזים, כמנין המלה זהב, ולפיכך נקראו בספרות העברית שירי זהב. השורות בצורה קלאסית זו חורזות כך: א, ב, א, ב; א, ב, א, ב; ג, ד, ה; ג, ד, ה. בכל שורה ישנן י"א הברות והמשקל הוא יאמבי, ע"י דאנטי ופיטרארקה נעשו שינויים בחריות הקווארטטים והטרצטים, וכך נכתבו החרוזים ביתר גמישות וגיוון. עיתים השתמש דאנטי בצורה זו: א,ב,ב,א; א,ב,ב,א; ג,ד,ה; ה,ד,ג. ועיתים ערך חילופים נוספים בחריות הטרצטים. מאיטליה התפשטה הסוניטה לשאר ארצות-התרבות של אירופה, ביחוד נתפרסמו הסוניטות של שיקספיר במאה השבע-עשרה, אם כי בשינוי מטבע מזו שנטבעה עליה בארץ מוצאה, איטליה. בסוניטה השיקספירית שלושה בתים ובכל אחד מהם ארבעה חרוזים, דהיינו רק י"ב שורות, ששתי האחרונות שבהן מחורזות, ומיצקביץ, פושקין, רונסארד וווירדסוורת, כתבו סוניטות שיצאו להן מוניטין. בספרות העברית נתחבבה הסוניטה על המשוררים העבריים באיטליה בתקופה שלאחר עמנואל הרומי כרחל מורפורגו, שד"ל, ואפרים לוצאטו. במזרח אירופה ניסו כוחם בסוניטה משוררים כמיכ"ל וי. ל. גורדון. לפי טשרניחובסקי לא הצטיינו סוניטות מיכ"ל בעומק המחשבה ונכתבו בחינת שירי ידידות, בעוד שהסוניטות של גורדון, על אף צורתן הלשונית המשובחת, נועדו לשמש רק כשירי לצון ובדיחות.

לסוג־שירה זה של הסוניטה נמשך גם טשרניחובסקי, והוא הצליח להעלותו לרמה אמנותית משוכללת הן מצד תוכנו והן מצד צורתו. עוד בימי פריחתה באיטליה, במאה הארבע עשרה, התפתחה הסוניטה והסתעפה לשה עשר מינים הנכללים בחמשה סוגים אלו: א) לפי מספר השורות: הכפולה, הנוכית; ב) לפי החריזה: הפשוטה, החצויה, הממושכת, הנסוגה, המשורשרת, החוזרת; ג) לפי המשקל: בת י"א הברות, בת ז' הברות, המשותפת; ד) לפי ההטעמה במלות הנחרזות: האלמת, בת י"ב הברות; ה) לפי מספר השפות: הצי־ספרותית, המשקלית, דו־לשונית¹). טשרניחובסקי רב־הכשרון והיוזמה בצורות השירה ראה בסוניטה אתגר ליכולתו הפיוטית, ולא הסתפק בצורה הקלאסית של הסוניטה אלא ניסה כמה מן המינים הנ"ל. כך לדוגמה, בסוניטה "בין הרים", השתמש טשרניחובסקי בשורות בנות י"א, ט' וגם ז' הברות.

דאגתי האיטלקי היה בין הראשונים שצירפו כמה סוניטות יחד על נושא אחד. הפואימה שלו *Vita Nuova* בה תיאר את אהבתו לביטריצ'ה בנויה בצורה זו של כמה סוניטות מחוברות. טשרניחובסקי הלך בעקבותיו של דאגטי והכניס את "כליל הסוניטות" לשירתנו החדשה. הכליל מחובר מחמש עשרה סוניטות המסודרות בצורה כזו שהשורה האחרונה של כל סוניטה מופיעה בשורה הראשונה של הסוניטה הבאה, וכל השורות הראשונות של ארבע עשרה הסוניטות מתחברות לבסוף וכך נוצרת הסוניטה החמש־עשרה.

ב. על הדם

בשני כלילי הסוניטות "על הדם" ו"לשמש" ובפואימה "עמא דדהבא" הגיע טשרניחובסקי לשיא כשרונו הפיוטי מבחינת ההבעה הלירית והדראמטית והן מבחינת היכולת לרכז ולגבש את הגותו על בעיות האדם, העולם והתרבות. ב. קורצווייל ציין, ובצדק, שהכליל "על הדם" היא "תעודה עמוקה למשבר הנוכחי של האנושות"²). ואפשר להראות שכמה קווים מהשקפתו הנואשת של טשרניחובסקי כבר נמצאים בספרו השולל של שפנגלר "שקיעת המערב"³). אך אין בסיס מצדק לטענתו של קורצווייל כי שירתו של טשרניחובסקי שוללת מה שהיה עיקרון לסופרי ההשכלה: שלטון השכל; ושהיא קבלת צביון אנטי־ציביליזטורי ואף אנטי־תרבותי, וכי שחררנותו של טשרניחובסקי נלחמת בישן למען — הארכאי!⁴) המשורר מגנה ללא ספק את התרבות המערבית הרקובה ואת הלקויים המוסריים שבה, אך תמימות היא לחשוב שהמשורר דורש שיבה לתרבות הפרימיטיבית־הארכאית. ראייה לכך אנו מוצאים בכליל גופו בו הוא מצהיר שרק היופי והשירה יגאלו את האנושות וידוע גם ידוע שאלה האחרונים הם פרי האמנות והתרבות המפותחות. המשורר דורש רק את החדרת רגש היופי, הכינות, הצדק, והיושר בחיי־החברה המסולפים, אידיאליים שדגלו בהם רוב סופרי ההשכלה.

מבחינה ארכיטקטונית הכליל "על הדם" היא יצירה רצינית ומשוכללת. צורת הסוניטות היא האיטלקית הקלאסית בעלת החריזה המתחלפת בקווארטט: א.ב.ב.א; א.ב.ב.א, ובטרצטים משתנית החריזה כך: ג.ד.ד; ג.ה.ה; ג.ג.ד; ה.ה.ד; ג.ג.ד; ה.ה.ה; ד.ה.ה; וכו'. השורות הן בנות י', י"א או י"ב הברות.

אפשר לתאר את השיר „על הדם“ כביטוי עז ונמרץ לאכזבתו המרה של המשורר בתרבות האנושית לרגלי השואה שהמיטה מלחמת העולם הראשונה על האנושות. או נתבדו התקוות וההבטחות הנבובות לעולם מתוקן בו ישלטו השויון והצדק. בעינו הבוחנת רואה המשורר את התנוונתו של המין האנושי, את הציניות של האנשים ואכזריותם, את גודל הקנאה והשנאה ונכונותם של בני-אדם לבלוע איש את רעהו חיים. החברה החולנית והתועה מושווה לסוס עיוור הנתקל בבורות. יתר על כן, חברה מנוונת זו כפותה כאילו בכבלי „מוסר של קופים טפשנים“. אמנם לבות בני אדם כמהים „למאורות מרחקים“, כלומר לחיים מלאים יופי ושירה, חרות וצדק; אך מנהיגי העם הצבועים והמתעים מכבידים את עול המסורת ובשקרים חדשים מחיים את האמונה והאנושות הדוויה מחכה בינתיים לגאולה אלא שזו אינה באה:

„כף זכותם על אלפי פשעיהם מכסה,

המחזשים אמונה, אמונה כי פטה

נזקנה, לפלא הגדול מחכים“.

ואם נשמעים עתים קולות עדינים ורכים, הריהם נבלעים בשאון תחרות המסחר והשחזות כלי המלחמה ושאגות הפורעים. ובאין חזון ובאין סיכויים להגשמת חלום עולם מתוקן רב יופי ושירה, אהבה וצדק — פונים בני אדם למסתורי הדת. אך לדעת המשורר, כל עמלם לשוא, כי מנהיגיהם הרוחניים מעוררים את עיניהם ומרככים את הלבבות לכל יבינו:

„נתורה אף נחפוש במסתורין של תורות וכאשר יועם ערפל המסורות

מגודלי הפרע, ומהלכי קרח, כן יעוור עינינו, כשמש זורח;

ובשיג חולי נופלים ומוכי ירח, ומי מעיין נרפש שהעלו ריח

התועים והמתעים והעושים בט סחורות. ירככו הלבבות לעשותם כינורות“.

מתקני העולם בדורות עברו הכריזו על ישועות וארוכות לחולי האנושות, אך הבנין הנפלא שהתכוונו להקים הפך מגדל של ננסים קטני המוחין. ההבטחות לחרות הגוף והנפש היו רק דמיונות שוא, וחלומות הנוער הנעלים פרחו באוויר כפרפרים בני יומם. אמנם התקדמה האנושות בטכנולוגיה ובמדעים והשכלתנות הקרה מושלת בכיפה, אך בעטייה הוקמו סייגים וגדרים וגיבנו כרכים גדולים המחניקים את רוחו של האדם השואף לחופש. בניגוד לכל המעצורים האלה רוצה המשורר להיות כשיח השדה וכטיפה בורם באין חקרנות ובאין מושלים והוא שואף להיות חיי דרור כבימי קדם, קודם שהעמיסו מחוקקים ונביאים את עול תורתם על האדם. רוב מתקנים אלו ענווים וצנועים הם בתחילה, ולמראית עין כואבים הם את כאב האנושות הסובלת, אך לאחר שאוחזים הם בידיהם את רסן הממשלה נעשים הם זאבים רעבתנים והם טורפים ושופכים לרוב דם נקי. ואמנם עדת ראייה נאמנה היא התרבות האנושית לנהרות דם הנשפכים ע"י „תלייני הקודש“, ובלשון סארקאסטית נוקבת מוסיף המשורר כי נהרות דמים אלו היו מספיקים להפרות את ארצות מדבר התג'אס וצחיחת הגליל.

בסוניטה ט' מוקיע המשורר את חטאות כוהני בל וחמנים שידיהם

מלאות דם בהקריבם על מזבחותיהם אנשים שאינם רוצים לצאת אתם במחול, ביחוד נביאי האמת הגלחמים על צדק ויושר ועל חברה מוסרית ותיקון המידות. אך גם מן האחרונים נואש המשורר כי אף נביאי האמת עלולים ליפול בפח ויטיפו לפראים באש ובדם ובטיפשות קנאי וקשי עורף גולם. הנה על כן מרוב אכזבה וחוסר אימון מקלל המשורר את מתקני העולם. גם אלה, ככהגי בל וחמנים שקדמו להם, ישירו לחופש ויתנבאו לצדק וסוף שירתם כשאזוחים בשלטון: כבלים לאלה שלא נשמעו לקולם, ותלייה לאנשי התרומות שהם כהגי היופי והאמנים היוצרים. אך עד הסוף מהסס המשורר לשים את אמונו ברוחו הישרה והכנה של האדם, ובסוניטה י"ב הוא תוהה ושואל, שהלא גם מכהגי היופי יכול לצאת צר העלול לדרוש את קרבנו:

„ופרס כי תנחלו — כליל קוז וברקנים, כל קאלווין וקאלווין וטרוויטו בצידו?
הגם מכס יצא צר יופי לכחידו? ענו בי, כל חולם חלום שיר וגונים!“¹⁰

ואף על פי כן יודע המשורר שכהגי היופי והאמנות העניקו אוצרות גוונים נהדרים לשמח לבב האדם ונקיים הם מ־ארגמן הקדוש¹¹ שהיא שפיכת דמים, ורק אלה המושלים בשירה ובסתרי חינה עשויים לגאול את העולם בנגינתם, כלומר, בחלומם וחזונם לעולם מלא יופי ואהבה, צדק וחרות. המשורר מזכיר את מלכי השירה בתקופות קדומות, כגון דוד בן ישי ואחנטון המצרי שבימייהם ואחריהם הרנינו את לב האדם והביאו את בשורת הגאולה לעבד ולשפחה. ובסוף מודה המשורר שאלה האמנים ובעלי השירה יכלו לברוא הרמוניה נפלאה בעולם, לולא התגלתה בינתיים החיה הרעה בעמקי לבב האדם והוסר הלוט מעל התרבות המבריקה מבחוף, ורקבונה מוקע לעיני כל אדם. אכן יצרה האנושות פילוסופיה אידיאליסטית ואמונה רמה ושלטון השכל, אך כל אלו לא פעלו ולא כלום במשך הדורות והאדם טובע ביוון היאוש והמבוכה. בסוניטה י"ד מביע המשורר את הספק הגדול המנקר במוחו:

„שבלי ארגמן הקדש הטהורות דמדומים של תרבות... ובלבול של תחומים...“

מכסות פני ארץ, ואדם טובע... עלטה גוברת או שחר בוקע?¹²

לשון אחרת: המשורר תוהה ושואל אם אנו עומדים על סף תקופה חדשה שבה יאיר אור השירה והיופי או אולי אלה הם אותות השקיעה הגדולה של תרבותנו. בצדק ראה קורצווייל בכליל הזה את בקורת התרבות בת־ימינו מצד טשרניחובסקי, אך מופרות מסקנתו של קורצווייל שהמשורר נעשה אנטי־תרבותי וכמעט אנטי־הומאני בסוניטות האלה¹². בשום מקום בכליל אינו שולל המשורר את ההתקדמות של התרבות האנושית. להיפך, ההומאניות שלו מתבטאת ביתר עוז כשהוא נושא קינה על האנושות הטובעת בימי משבר. הוא מתנגד בכל תוקף רק לתרבות מסולפת וחסרת מוסר נעלה, תרבות המוכנה להקריב המון אומללים וחלכאים. אמנם כיום נראה פתרונו של המשורר לחילוי האנושות קצת תמים בעינינו ופשטני מדי לפתירת מיכלול בעייתיה הסבוכות של תרבותנו. קשה איפוא לקבל את פתרונו של המשורר שטיפוח רגש היופי והשירה בלב בני אדם יפתור את כל בעיות תרבותנו.

ג. לשמש

בכותרת שהקדים המשורר לכליל זה אפשר לעמוד על המוטיב העיקרי של השיר: «אבותינו שהיו במקום הזה, אחוריהם אל ההיכל ופניהם קדמה, ומשתחוים קדמה לשמש» (סוכה פ"ה, מ"ד). עם ישראל הוא עם עתיק ובימים הקדמונים קודם שנאסר בכבלי תרבות צבועה ומסולפת, היה עם בריא רב און ויצרים ונהנה מכוחות הטבע והשתחוה לשמש על שפע הברכות הצפונות בו. המשורר מעריך את הימים הברוכים ההם שבהם נתנו בני אדם פורקן לרגשותיהם הכנים. בשורות מחוטבות של י"ב הברות, חורו המשורר את המנונו לשמש. הוא משווה את עצמו לפרחי השדה ליקינטון ולאדני שנתברכו מן השמש ונתכסו «שלל צבעים וסומפוניות אור וצל». המשורר מעמיד את עצמו כציר או כמרכז עולם-הטבע, והוא תוהה ושואל אם אפשר לפתור את חידת השירה והמנגינה המתרוגגת מגווני הטבע הפלאיים:

«ורקמות גידי עץ על נטר מהגני,
מנגינה אחת הם, שיר אחד נפלא, רם ;
אילנות ספוגי דם מקלחים בעים,
המצרף ספורות הוא הוא ימצא את
וגונים טרם יוס ועל ערב רוחץ בדם,
החידה ?
המשיל אוצרות פז ולעולם לא יעני,
אג, חוקר תורת חי, האתה לי תגידיה ?»¹⁵

את הפתרון לחידת המנגינות של הצבעים מוצא המשורר לא במחקר ולא בעיון השכלי אלא בלב התם שהתבונן בצער הדורות ובשירת הגויים שקסמה לו. מהם למד את מסתרי היקום והיצירה. בסוניטה של «לשמש» הוא מתחנן אל הבורא ומבקש שלא יכבה את מעט אש היצירה שבקרבו. לכאורה שרוי המשורר בספיקות ובחששים ומפחד שמא לא התכשר כל צורכו לתפקידו. לולא העוז והעוצמה שספג בקרבו מאת אם האדמה ומכוחות הטבע, לא היה יכול לעמוד בנסינות הקשים והמרים של החיים. כידוע, שימש טשרניחובסקי רופא במלחמת העולם הראשונה ועמד כמה פעמים בפני מלאך המוות כשאיזמל חד בידו וחובתו להציל נפש מפרפרת בין החיים והמות. או הרגיש בקרבת השכינה, בהוד הבורא שהממו.

ובין כוחות הטבע הברוכים תופסת השמש מקום בראש כי בלתה לא יתקיים התבל. השמש פורשת כנפיה על כל היצירה, על עץ הפיל ועל קליפות השום וגם על פחמי האבן העשויים לתת אור וחום. גם הלבנה תשפיע את ברכותיה על היקום ואף אם גאלץ עם «עתיק יומין» לגלות לארצות נכר, לא ישכח את לילות הירח הנהדרים בארצו, ופעם בחודש יחוג את יפי תפארתם גם בגלות כשיצא החוצה לקדש לבנה:

«ובהמיר על הגוי שמיו, שמיו הכחול,
לחודש אחת יש שיצא בליל הרז
כי יועם עליו פני כוכבי, ואם בעול
לקדש לבנה זו, וכשם שקידשה אז
רקיע נכרי לו, גם יסוב אחור וקדם,
על פסגת הור ההר, מענווה אלהי קדם»¹⁶.

כתוב בכותרת השיר לפני המשורר קדמה ואמנם מרגיש המשורר כאילו הוא נטע מארץ מולדתו במזרח. בתקופה הקדומה בדברי ימי ישראל הופיע אלוהי כובשי כנען על פיסגת הור ההר בכל רוממותו, ולנוכח נוגהו של האל האדיר נראים שאר האלים כננסים בעיני המשורר. אל הכשדים, בל, הספינקס המצרי,

אלילי הסלאבים והגרמנים, ואלי פרס וערב יתקטנו מאד לפניו. לב המשורר נוהה אחר אלוהי רוחות המדבר השולט בכל יצירי הטבע, ומתוך הרגשה פנתאיסטית כזו, יפצח המשורר ברינה ובזמרה לנוכח כוכבי השמים, החמה והכסיל. המשורר אינו יכול לשים אימון באלוהי ההמון ולא ירצה להקריב אליו את מיטב כוחותיו היוצרים. אלוהי המשורר הוא אל היופי והשירה שאין לו ספר יחסין בו יסמא את עיני הבריות. האל הזה דורש רק התלהבות ושמתחילב בשעת יצירה, והתעוררות הרוח לנוכח סודות הטבע. אל זה יקבל ברצון אדם האוהב את האמת הישר והגבורה ואדם שכזה דומה לעץ שהתבשל פירותיו. אך לעיתים ישליוהו העשבים הרעים, מסיגי הגבולין, בשעה שהם מאפילים על קרני האור וגונזים את הקווים המסוננים והבהירים. בעיני רוחו של המשורר דומה אלוהי ישראל הקדמון בכמה מתכונותיו לאפולו, אל היופי והאור של יוון. ובאמת זיקתו לאל יוון מעוררת תמהון בנפשו של המשורר עצמו. אך בסוף הוא מודה שיסוד ערגונו ואמונתו הוא בכנען וש"עוד בלבו לן הטל היורד על שדה אדום", שורשיו מעורים בקרקע ישראל האלילית כשמשלו אלי דן ופולחן האשרות היה רוח והטכסים נערכו תחת האשלים. המשורר כאילו פוסח על שתי הסעיפים ואינו יכול להכריע איזה פולחן לקבל. בסוניטה י"ג הוא מביע את היסוסיו בלשון זו:

„אך זיק ממזרח הוא, מכנען אנצ'רנו, אי דרך אבחר בה ואיפה הוא השביל ?
 תבעוני פיסלי דן, אשלים מלאים חיל, האמשח שמני ליה או זיאוס אבחרנו,
 אשרות, גלמי צור, באור כשדים אעבדנו. או פסל אחרון דור בממלכת האליל ?“⁴⁸

בשכלו החוקר חותר האדם לגלות את סוד היצירה בדומם בצמח ובבעלי חיים בכל ממלכות היצירה, מן החומר הראשון המתגלם באטום הדק ועד פלא החשמל ומסתורי המגניט ורוז צמיחת הפרי. האדם יודע כי בסוד היצירה השמש הוא שותף הנופח רוח חיים בבריות ושופע ברכות צמיחה וגידול. בכליל-סוניטות זה מעניק המשורר הודיות ותשבחות לשמש האדיר ומקריב קרבן מנחה לכוחו הנפלא בו יפריח וירענן ויחדש את כל היקום, כוח המשחק תפקיד ראשי בבריאה. מבחינה ארכיטקטונית ראוי הכליל הזה לשמש דוגמה מובהקת למלוא כל הדרישות הקפדניות הנתבעות מן הסוניטה האמנותית: צורה מגובשת של אידיאה רצינית, מוזיקאליות, משקל נעים ושווה בשורות החוזרות. וכאן בסוניטה „לשמש“ מוסיף טשרניחובסקי נופך משלו ברבוי הגוונים והצלילים, אליטראציה, ולשון נופל על לשון. כך, למשל, בסוניטה א' של הכליל, הוא מרבה בשימוש האות נון בחרוז כדי ליצור את הרושם של גזילת יין:

„ואינק רוטב ניר, כין עברני“.

ובשורה השנייה הוא משתמש הרבה באות ריש למען ברוא את ההרגשה של רכות גושי האדמה:

„זה ריח אדמת בול על רגבה, רגב רך“.

ובסוגר של הבית הוא נוקט את הסגנון של לשון נופל על לשון בשתי התיבות „הביאני“ „ולנביא“:

„כי הביאני לכאן ולנביא לו שמני“.

בחושו הלשוני המפותח ובכשרונו הפיזי העצום הצליח המשורר לסגל את הקצב והמשקל של שפה מזרחית לצורה אירופאית זו של השירה וידע להתגבר על הקשיים המצויים בלאו הכי בכתיבת הסוניטה אף בקרב אמני השירה האירופאיים בלשונותיהם המערביות. מלבד זאת עלה בידי המשורר לתת ביטוי עז וממצה לכמה מדיעותיו והשקפותיו העיקריות במסגרת סוניטות אחדות ובשני הכלילים. מלבד תיאורי הנוף המקסימים של ארץ מולדתו בדרום רוסיה וציורי הטבע הנהדרים בשירי קרים, הבלית טשרניחובסקי במספר סוניטות את הרעיון של צורך שידוד המערכות והחייאת רוח גבורה והעפלה בקרב עמו. לפי תיאורו הקולע של ביאליק «זו היתה שירת החי על אדמות, תרועת העוז שבחיים בכבודה ובעצמה — תרועת טשרניחובסקי»¹. בכלילים שלו מתח טשרניחובסקי ביקורת חריפה על רקבון תרבות המערב והטיף לחשובה לחיים הפשוטים והכנים של הדורות הקדמונים כשפעמה בלבם רוח החרות והדרור ואהבת הטבע והשירה, לפני היאסרם בכבלי עול מסורה מעיקה. אמנם קיימים דברים שהם למעלה מתפיסתו של שכל האדם כתהפכות הגורל, שלעיתים אכזריות עד מאד הן, אך האדם מצווה להתאזר עוז וגבורה ולהשתלט על הכוחות העוינים אותו. שירי התשבחה שהוא מגיש לתרבויות האליליות אינם אותות של הערצה והשתעבדות לפולחן ארכאי אלא מחאה עזה נגד העיוות והסילוף בתרבות דורנו והבעת הכמיהה הנאמנה להחזרת אחדים מהליכות חייהם הבריאים והפשוטים של דורות קדומים. השגה התואמת בדרך כלל את השקפתם ודרישתם של רבים מסופרי ההשכלה. עם זאת, אין ספק כי טשרניחובסקי הושפע מן האסכולה הניאורומאנטית בספרות העברית החדשה, שראשי דבריה היו פרץ, פרישמן ופייארברג. את היסודות הניאורומנטיים-אגדתיים ניתן למצוא בשירתו של טשרניחובסקי בסוניטות המתארות את חורבן בתי הכנסיות בקרים ואגדות על שרידי איסלאם שבהם נשמעים הדי הכיבושים והקרבות בדורות עברו. יתר על כן, מבחינת הטכניקה של הסוניטה, עדות נאמנה לשליטתו של המשורר ומקוריותו בדרכי כתיבתו הם ריבוי המשקלים ואופני החריזה השונים וגיוון הצלילים המתאמים לרעיונות המובעים, ועל הכול שמירה קפדנית של חוקי כתיבת הסוניטה.

(1) ר' ש. טשרניחובסקי, מחברת הסוניטות, 1922, ע' י"ג.

(2) ע' Wilmon Brewer, *Sonnets and Sestinas*, 1937, ע' 96; וגם *Das Sonnet*, Walter Mönch, היילברג, 1955, ע' 55.

(3) ר' ש. טשרניחובסקי, עמנואל הרומי, מונוגרפיה, 1925, ע' 137.

(4) כל המינים האלה נרשמים בספרו של דא טמפו, *De Ritimis Vulgaribus*, ומובאים ע"י מוינג' בספרו הנ"ל ע' 27, 266. וכאן אנו מביאים תאור קצר מכל אחד מששה עשר המינים: (א) הכפולה, יש בה ד' שורות של ז' הברות בקווארטט ובי שורות של ז' הברות בטרצט; (ב) הונבית, שבה ההברה במלה האחרונה של שורה אחת תוזרת במלה האחרונה שבשורה שלאחריה גם בקווארטט וגם בטרצט; (ג) הפשוטה או הרגילה, המכילה י"א הברות בכל שורה בצורה זו א,ב,ב,א, א,ב,ב,א, ג,ד,ה,ג,ד,ה; (ד) החצויה, שסידור החריזה בקווארטטים הוא כך: א,ב,א,ב,א,ב,א,ב; (ה) הממושכת, המכילה רק שתי חריזות גם בקווארטטים וגם בטרצטים: א,ב,ב,א, א,ב,ב,א, א,ב,ב,א, ב,א,ב; (ו) הנסוגה, שאפשר בה לקרוא את השורות משמאל לימין או מימין לשמאל, ותסתבר כל שורה. ואז יצא שהמלה הראשונה והאחרונה בשורה אחת תחזוניה עם המלה הראשונה והאחרונה של השורה

הבאלאדות „ציד ההגמון“ ו„שני הקברים“ לשאול טשרניחובסקי

מאת שלמה אידלברג

בשירתו של שאול טשרניחובסקי תופס מקום נכבד הערכת המוסר המתגלם באישיות היסטורית. ידידות ואחוזה כנה מצאו תמיד ביטוי עשיר בשירתו, מעריך הוא מאוד את המנהיג הנוהג את צאן מרעיתו באמונה ובמסירות. בשתי הבאלאדות מופיעה אישיותו של ר' מאיר מרוטנברג (המהר"ם), שהיה מגדולי יהדות אשכנז וממנהיגי במחצית המאה הי"ג. היתה זאת תקופה של מצוקה ולחץ. נוסף על כל מיני נגישות העיק על היהדות בזמן ההוא עול מסים ללא נשוא. המהר"ם ואחרים מבני עדתו החליטו לעזוב את גלות אשכנז ולעלות לארץ ישראל. המלך רודולף ההבסבורגי ציווה לתפוס את הרבי ולהטילו לבית האסורים במוזמה לכפות על היהודים פדיון שבויים בסכום עצום. המהר"ם התנגד למעשה חסיטה זו והתנגד בכל תקופה שיפדו אותו בסכום מוגזם¹. הבאלאדה „ציד ההגמון“ מתארת את הצייד שערכו שליחי המלך על הרב ומלוויו. בתחילת הבאלאדה מתואר הגוף הנהדר של הרי איטליה, שדרכם רצו להגיע לנמל בים התיכון, ולעלות באניה המפליגה לארץ ישראל. על דקע יופי הטבע מתאר המשורר את האכזריות של ההגמון, שבמקום לצוד חיות ועופות הוא ערך ציד אנשים (אולי רמו לציד האנשים שערכו הנאצים על יהודי הארצות שכבשו) :

השנייה ; ז) המשוורשת, שבה החריזה שבמלה האחרונה של שורה אחת נעשית החריזה של המלה הראשונה בשורה השנייה וכן בכל השורות ; ח) החוזרת, שבה כל המלה האחרונה בשורה אחת חוזרת כמלה הראשונה בשורה השנייה וכן הלאה ; ט) בת י"א הברות, שכל שורה של הסוגיטה מכילה אחת עשרה הברות ; י) בת ז' הברות, שכל השנייה ; ז) המשוורשת, שבה החריזה שבמלה האחרונה של שורה אחת נעשית החריזה במתובר או בסירוגין ; יב) האלמה, שההטעמה על ההברה האחרונה שבמלה האחרונה של השורה, והמלות האחרונות יכולות להיות בנות הברה אחת גרידא ; יג) בת י"ב הברות, שיש בה שתיים עשרה הברות בכל שורה ; יד) חצי-ספרותית, המכילה תערובת שפת רומא עם שפה עממית ; טו) המשקלית, שיש בה שורות בנות י"א הברות בשפה העממית ושורות של הכסמטרים בשפה רומית ; טז) דו-לשונית, המכילה תערובת של שתי שפות עממיות כגון צרפתית ואיטלקית.

5) ע' ברוך קורצווייל, ביאליק וטשרניחובסקי, מחקרים בשירתם, ע' 211.

6) ר' קורצווייל, Oswald Spengler, „Der Untergang de Abendlandes“, מינכן 1921.

1, ע' 43 והלאה.

7) ע' ברוך קורצווייל, שם, ע' 200.

8) ר' כל שירי טשרניחובסקי, ע' ר"ד.

9) ע' שם, ע' ר"ה, ר"ה.

10) ר' שם, ע' ר"ט.

11) ע' שם, ע' ר"י, ר"א.

12) ר' ברוך קורצווייל, שם, ע' 200.

13) ע' כל שירי טשרניחובסקי, ע' רס"ט.

14) ר' שם, ע' רע"ב.

15) ע' שם, ע' רע"ד.

16) ע' ת. ג. ביאליק, דברי ספרות, שירתנו הצעירה, דביר לעם, ע' קע"ג.

— אבל אבל צידי אציל
 יפה ידעת ; אמנס
 אינו יעל או צבי, כי אם
 צבי ישראל — מהר"ם.

בבאלאדה „שני הקברים“ מסופר על גורלו המר של הרב שנפל בידי הציידים. שבע שנים ישב בבית הסהר על-יפי פקודת המלך. הרב הצדיק חס על ממונם של ישראל ולא נתן שיפודתו בדמים מרובים ומת בבית הכלא. בהרגשת צער מספר המשורר על גורל המהר"ם :

יפה יודע רודולף מיהוא „מאור הגולה“,
 והיה אתו בחושך או בכסף יסולא.
 וכבר שבע־עשרה¹ פעם חזר סתו וזעמו ;
 חובב הרב החופש, — וחס על ממון עמו
 עד שגאלו הסות באמצע חודש זיו
 עת הכבלים הכריזו על מנגינות אביב.

י"ג שנה היתה מוסלת גופתו של המהר"ם בבית הסוהר עד שפדה את גופתו היהודי העשיר ר' אלכסנדר וימפן מורמייה, בתנאי שכאשר ימות יקברו אותו על יד קבר המהר"ם. לבו של המשורר מתפעם מכך ורואה במעשה ר' אלכסנדר הוד וכבוד ישראל. המשורר כאלו חזר בו מדברי הביקורת על המסורת שהביע בכמה משירי נעוריו :

אם יש, עוד יש, בקרבנו כשנים, כמותם,
 לא פסו מעמנו שאר־רוח ולביתם,
 עד שעולים בגזע בדי אוננו ועלים,
 עוד יש ברכה בכרם, עוד יעש הילולים.

במאמרים קודמים על טרשיחובסקי הערתי על מקורות שונים שסיפקו לו מוטיבים ליצירתו, ועל השפעה שהשפיעו על יצירת המשורר.

גם לבאלאדות אלה נמצא מקור. הסיפור על ישיבתו של המהר"ם בבית הסוהר ועל ר' אלכסנדר שקיים מצות פדיון שבויים מסופר בספר מעשה־גוסים לר' יונפא שמש שחי בוירמייה במאה מ"ד. ר' יונפא מספר שראה במו עיניו בבית הקברות שבוירמייה את שתי המצבות של המהר"ם ושל ר' אלכסנדר. והוא מספר שרשם את המעשה שקרה למהר"ם מפי השמועה. ומן הראוי להביא כאן את נוסח הסיפור² ולראות את הקשר בינו ובין שתי הבאלאדות. איש אלוהים היה, ושמו מורינו הרב רבינו מאיר ב"ר ברוך. הוא היה תלמיד חכם גדול, שרק מעטים כמותו. והוא חיבר את הספר תשובות מהר"ם ועוד ספרים. הוא היה צדיק גדול וחסיד ורצה לעלות לארץ ישראל. ומומר אחד הלשין על כך לפני מלך רומני. ויעץ למלך שישגיחו שבעת המהר"ם יעבור את המדינה בדרכו (לארץ ישראל) שיעלילו עליו עלילה ויאסרו אותו. היהודים בודאי לא יתנו שישב [בבית הסוהר] ויפדו אותו בסכום שתדרוש מהם. כי מעת שנפטר משה רבינו לא היה ליהודים אדם חשוב, צדיק וחסיד כמותו. ובכן האמין המלך למומר ופקד על אורחיו שבעת שיעבור המהר"ם שיתפסו אותו ויביאו אותו לפניו. והם ארכו לו עד שנפל לידיהם, והביאו אותו לפני מלך רומני. המלך הטילו לבית הסוהר, ועשה לו כבוד והרשה להכניס כל ספריו לבית הסוהר כדי שיעסוק בתורה אימתי שרק ירצה. ונדע המהר"ם שאסרו אותו כדי לקבל עבור פדיונו סכום כסף גדול. וזה היה כמה אלפים [גולדים].

החסיד המהר"ם כתב אל כל המדינות והקהילות, וגזר בחרם שלא יתנו עבור פדיונו יותר מחמש מאות גולדים, כי אין לפדות שבוי בסכום העולה על שויו. ולמה העריך [המהר"ם] את עצמו בחמש מאות גולדים לא ידוע לנו, אבל המלך לא הסכים לכך. ובכן הוא נפטר בבית האסורים. אתר מותו רצו הגויים להיכנס אל בית הסוהר ולהוציא משם את הצדיק ולקבורו, כי

כך ציווה המלך. ברם בהתקרב אחד מהם אל בית האסורים ורצה להכניס את המפתח [בדלת] בית הסוהר הוא נפל ומת. ובכן לא ציווה המלך יותר לעשות הדבר כי פחד שגויים רבים ימותו בעת שינסו לפתוח את בית הסוהר. והרב היה כלוא בחייו שבע שנים. ואחרי מותו נשארה שם גופתו עוד ארבע-עשרה שנה. ועל גופתו היו בגדיו . . .

ובק"ק וירמיישא היה איש צדיק ושמו ר' אלכסנדר ב"ר שלמה ולא היה לו זרע שירש את ממונו ולא בן שיאמר אחריו קדיש. ורצה לעשות המצווה ולפדות את גופת המהר"ם מידי המלך . . . וחשב שמהי היה דבר שהגויים לא יכלו לנגוע באדם הגדול הנה, שאת תורתו ומעשיו הטובים אין לתאר. ברם אם יהודי יבוא לכבודו, שיעשה מעשיו לשם שמים לא יאונה לו רע. והוא בא ופדה מידי המלך את גופת הצדיק מהר"ם. המלך לקח את הכסף ונתן רשות לאלכסנדר שיוציא [את הגופה] מבית הכלא ולהביאה לקבר ישראל לכל מקום שיבחר.

ובכשיקבל אלכסנדר את מפתחות הכלא, הוזמין עגלה חדשה וארון חדש ושק חדש. והביא עמו מחארמיישא את תכריכיו וגם משרתים היו אתו. והוא טיהר את עצמו ולבש תכריכים מתחת לבגדיו, כי חשש שמא גם הוא לא יזכה לנגוע בעצמות הצדיק, וימות בעת שינסה לפתוח את בית הסוהר. אחרי שטיהר עצמו הלך בלב שלם לבית הכלא כדי לפותחו. בנישתו אל בית הסוהר נתאספו גוים רבים, כי חשבו לראות את אלכסנדר נופל ומת. אבל הם ראו נס גדול. אלכסנדר פתח ונכנס אל בית הכלא והוציא את עצמות המהר"ם ושמן בשק החדש. הוא הכניס את השק בארון ושם אותו על העגלה. אחר כך נכנס והוציא את ספריו ואת העמוד והטעינים על העגלה. ואחרי ששם הכל על העגלה נסע לק"ק וירמיישא שם הביא את עצמות החסיד המהר"ם לקבורה וגם הקים על הקבר מצבה ועליה ציווה לחקוק את התאריך בו נתפס המהר"ם ואת יום פטירתו וגם הוזמן בו נפדה והובא לקבורה. ולא עברה שנה מיום הקבורה [של מהר"ם] ונפטר גם ר' אלכסנדר. ולפני מותו ציווה [אלכסנדר] שיכרו לו קבר על יד קברו של האדם הגדול מהר"ם זצ"ל. וכך עשו וקברו אותו בכבוד רב על-יד הצדיק ועל מצבתו חקקו כל המעשה . . . ועל מצבת אלכסנדר כתוב המעשה שעשה, איך שפדה את גופת הצדיק והביאה לקבר ישראל . . . וכן חקוקה השנה בו נפטר, והיום שמת חל בו יום הכיפורים, ואלכסנדר חי [אחרי קבורת המהר"ם] רק שבעה חדשים וששה ימים. כל המעשה [שנזכר לעיל] שמעתי מהגאון הגדול מהור"ד אלי בעל שם וחוץ מתושבי המקום באים לק"ק וירמיישא הרבה אורחים לבקר את קבר המהר"ם ואת קברו של החסיד אלכסנדר.

המשורר שאול משרניחובסקי התרשם עמוקות מגורלו הטראגי של המהר"ם, (ואולי גם ביקר על קברו בוירמיישא בעת שחי באשכנז) והצליח להנציח בשתי הבאלאדות מאורע היסטורי שהתירד בזמנו את קהילות אשכנז.

(1) מעשים רעים כאלה ששליטים עשו ליהודים שחסו בצלם לא היו יחידים במינום בחידושי הרמב"ן (לרי' משה בן ר' נחמן) ח"א (ירושלים תרפ"ח) מסכת ברכות עמ' צ"ז מסופר: "ונשאל הרב ז"ל על אדם גדול שברורו שתפסו [ה]שלטון ומת בתפיסה ולא נתנו לקבורה והיה מעכו בתפיסה כדי לגבות עליו ממון הרבה יותר ממה שהיד משגת וכו'".

(2) בסעות נכתב 17 שנה צ"ל שבע שנים.

(3) תורגם מאידיש-גרמנית של המאה הי"ז.

(4) תוכן קצר של הסיפור נמצא בספרי ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) ים של שלמה גיטין, המגרש סי' ס"ו, וביבמות, התולץ, סי' י"ח. והשווה את גוסטו הסיפור הנוכח אצל החיד"א, שם הגדולים, ערך מ'.

השאלה היא כיצד תמומש הכוונה לשמר את הנעימות בעלות הערך של כל עדה ועדה. דובר על החיאת שירי תפילה שהיו מקובלים בגולה ונשכחו בארץ. "קול ישראל" נחל מנה של דברי בקורת מצד המשתתפים, שטענו כי תכניות התזונית שלו מורכבות ביודעין מנעימות פופולריות מדי וחסרות לעתים רמה מוסיקלית.

● **תביעה לקבורת עצמות שנתגלו בחפירות הארכיאולוגיות** ולהקים ועדה ציבורית שתבטיח את ביצוע הדבר, תובע כרוז של חברה קדישא, "כבוד ומת" שפורסם בירושלים. בכרוז, הקורא ל"כבוד למגיני ארצנו" נאמר כי בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו בשנים האחרונות נתגלו מאות שלדים של חיילי המרד נגד הרומאים ומשפחותיהם. הדין והכבוד מתייבים הטמנתם בקבר ישראל.

● **"להיות סופר בישראל של שנות השישים פירושו להיות מטורף או סתגלן"** — כותב אהוד גן עוד (בעל הרומאן ה"מחצבה" מחיי עולים חדשים) — "להיות סתגלן משמע לחדול לחשוב, להפוך בדרן או זברן, להזדקן בן עשרים וחמש כדי למצוא חן בעיני בני השישים וחמש, לשמות שמפרסמים את הדברים האידיטיים והבלתי חשובים שלך (מפני שהם אינם מזיקים) ולשכות שאל כתיבת הדברים החשובים לא הנעת מעולם, או שהיגעת, אך מאחר שלא מצאו חן בעיני הסתגלנים למיניהם — נידונו להיגנו במהירות ולהעלות אבק, ואילו להיות מסורף פירושו לראות בעינים פקוחות את טרפן הסתגלנות האוכל בנו. וכי מי יקום לצעוק

● **"התפיסה המקובלת בענין יחסו של הרצל ליהדות הנלמדת בשיעורי ההיסטוריה בבתי הספר כאלו היה אבי הציונות מנותק כליל מן היהדות ומתבולל עד הגיעו לגיל שלושים וחמש בימי משפט דרייפוס, תפיסה זו היא מוטעית בעיקרה, יאין לה על מה לסמוך" — טען ד"ר צבי זהבי, מנהל בייס ויו"ר מועצת אירגון המורים הדתיים, במסיבת עיתונאים שנערכה בתל־אביב לרגל הופעת ספרו "מהחחם סופר ועד הרצל". ד"ר זהבי טוען בין השאר כי תנועת חיבת־ציון כבר נולדה ב־1799 על ידי הרב משה סופר ("החחם סופר") בפרשבורג, ולא כפי שמקובל לראות את לידתה ב־1862 על ידי הרב קאלישר. התנועה קמה על־ידי "החחם סופר" בהשפעת הכרוז של נאפוליאון, שקרא להקים מדינה יהודית בארץ־ישראל. הרב קשר קשרים אף עם הקיסר הווינאי ב־1811 לשם יישוב יהודים בארץ־ישראל. יש הוכחות שהרצל שנולד בבית יהודי ולא בבית מתבולל כהנחה המקובלת, החל להתעניין בתולדות עמו לאחר הגיעו למצוות ודיבר וכתב על יישוב א"י בהיותו בן 20.**

● **השאלה אם יש לשמור על ייחודן של הנעימות המקובלות** בתפילותיה של כל עדה ועדה או שמיווג הגליות יביא לכך שיעלמו המגנינות לכל עדה, עמדה בסימפוזיון על "מסירת השירה והתחדשותה" בנינוס למוסיקה דתית שנערך ב"היכל שלמה" בירושלים. אחדים ממשתתפי הסימפוזיון אמרו כי נוכח תהליך המיווג של העם יש לדאוג לשיבוץ של נעימות התפילה ונוסחי העדות השונות במוסיקה הדתית ההולכת והיפכת למקובלת במדינה.

מלומדת — — — „היסתגל“ מבקשים הכל מן הסופר היסתגל עד שיחזל להיות איכפת לך, ורק אל תכתוב על כל דבר מהותי, רציני, העלול להרגיז — — — הסופרים שאינם מוכנים להסתגל מבוזים לכל היותר את חייהם, אך קטן ואפסי הוא הפסדו של הסופר לעומת נזק השממון שתקופה זו תביא בעקבותיה“.

● „אילו הסתפקו תושבי ישראל

בעליית רמת החיים בשלשה אחוזים בלבד במקום שבעה אחוזים היה המשק מתאושש ; אפשר היה להגדיל את הייצוא בממדים ניכרים והיבוא היה מצטמצם, מצטט צבי קסלר את ראשי הכלכלה בארץ בסידרתו ב„דיעות אחרונות“ על : „שני הקטבים של רמת החיים בישראל“. „הסכנה בכל ההצעות הללו“, מסביר קסלר, „היא בהכללות“ — — — שכן אי אפשר לדבר באורח כללי על רמת חיים גבוהה במדינה. ייתכן וקיימת קבוצת אנשים המקיימת רמת חיים גבוהה וקבוצה אחרת מקיימת רמת חיים נמוכה. אם אמנם יינקטו אמצעים לריסון רמת החיים יפגע רק זה שרמת חייו נמוכה“.

„יתכן ובמדינות רבות לא היו מביאים מוצרים ממו מיקסר (מערבל), שאבק, מקרר חשמלי או כיריים לגאז כהוכחה לרמת חיים“, מוסיף קסלר, „כשם שבישראל לא יעלה על הדעת למנות את מספר הכסאות כמוודד כזה. אך במדינה חלוצית מזרח-תיכונית מן הראוי — — — כך החליטו המשרדים הכלכליים שלנו — — — להשתמש בכל המוצרים הללו כהוכחה ניצחת לרמת החיים הגבוהה“.

● „נפלו לידי מספר צילומים

המשרתים את המגבת הישראלית באחת המדינות, מספר אליעזר ליבנה בטורו השבועי ב„דיעות אחרונות“ בכותרת : פורנוגרפיה לאומית. אחד התצלומים מייצג „שכונה מהעלויות ביותר בעירנו“ ; השני מתאר עולים מבוהלים, מלווים ילדים מצומקי מראה — — — זוהי, כנראה, הרוח השוררת בין המתרימים למען ישראל בתפוצות האמידות. תפקיד הצלומים ברור ; לעורר רחמנות, ולהרכות בדרך זו את הנדבות. (סוף בעמוד 203)

שהעתונים והוצאות הספרים מוציאים הררים של נייר, ואילו כתבי יד רבים של סופרים צעירים המכילים דברים שאולי אינם נעימים כל כך למשמע אוזן — מתנגלים שנים ממערכת למערכת, מבית הוצאה לבית הוצאה — מבלי שאיש מכל ה„נון קונפירמיטיס“ העורכים ש„זעזעו“ את העולם בצעירותם, יעז להדפיסם, — — — ואין המדובר בהתעלמות רק מספרות „מודרנית“ ו„בלתי קריאה“ חס ושלום. המדובר לרוב בסך הכל בכמה דיעות בקורתיות הנראות כאפיקורסיות בעיני החכמים-בעיני-עצמם או בתיאורים „נועזים“ על פי מושגי חברתנו המצוייה על גבול שפיות הדעת בכל הנוגע ל„טקס“ בספרות ; וכיוצא באלו דברים שביתר העולם הפכו מזה זמן רב מובנים מאלהם.

● הסופר, המכתיר את רשימתו

הנועזת בשם „גניזה ישראלית“, מספר כי לפני זמן מה ביקר בארץ הסופר הניגרי צינאוא אציבה ונתקבל בכבוד רב על ידי משרד החוץ ואגודת הסופרים. אך איש מאלה שחלקו לו כבוד לא קרא את כל ספריו, בעוד שאציבה, שהוא גם מנהל שידורי החוץ של הראדיו הניגרי, כותב על ניגריה בצורה כה חריפה ובקורתית עד שלוא כתב כך אחד מהסופרים הישראלים על ישראל — לא היתה שום הוצאת ספרים מוציאה את ספריו לאור ; ואם היה טורח ומתרגמם (על חשבונן) ומוציאם בחוץ לארץ היה נחשב לבוגד ולמוציא את דיבת הארץ לרעה, מה, אפוא, סוד כוחו של אציבה — שואל בן עזר ומשיב : „פשוט מאד, הוא כותב אנגלית וספריו מוצאים לאור בלונדון — — — וכל עוד אין ניגריה מדינה טוטילאטרית, אין הוא צריך להתחשב במידת טמטומם הממוצעת של אותם האנשים הסבורים שהם מיטיבים לדעת ממנו מה ראוי להיקרא בניגריה ועל ניגריה — ומה לא ?“

„אבל סופר עברי הכותב ע ב ר י ת“ — — — טוען בן עזר — „אנוס להיכנע לתכתיבם של אלה — — — כאן לא רוסיה. אצלנו אין שולחים לסיביר. אצלנו חונקים את הסופר בשמנת של פיתויים, של מישרות, של כתיבה-על-דברים-של-כלום והעמדת פנים

מחודש לחודש

אידיאות ימניות קיצוניות, להסיר מ- עליה את הכתם של זלילת יהודים, לכאורה, אין לך אדם מוסמך יותר לדבר בשם אגודת בירטש מאשר מייסדה רוברט וולטש. הלה תמך בשעתו במועמדות גולדוואטר לנשי- אית על אף מוצאו היהודי. אולם, אסור לשכוח, שרוברט וולטש לא ראה בגולדוואטר אלא נשיא- מעבר, מלבד מה שהאיש גולדוואטר הוא נוצרי גמור, ולדעתו "פטריוט אמרי- קני מסור ומדינאי מוכשר מאד". וולטש התבטא אז, כי אינו מאמין שאפשר להציל את אמריקה בפעולה מדינית גרידא אבל הוסיף: "אל נא נאבד את כל התועלת, שעלול גולד- וואטר להביא לנו ולענין השמרני בכללותו". השימוש במונח שמרני בכל ספרות התעמולה של אגודת בירטש בא, כמובן, כתחליף לביטוי "ריאק- ציוני", הנשמע כשלילי ביסודו.

האגודה מכחישה כל פעולה מדינית, אבל בו בזמן ידוע, שהיא מפעילה את חבריה לשם השפעה מדינית ברורה בכל שעת מיבחן ובחירות. מאידך גיסא, היה מן הגיחוך הטראגי בעובדה, שיהודים אחדים גיסו להקים "סניף" יהודי לאגודה זו. ממה נפשך, אם אין האגודה אנטישמית ברובה, הפרדה זו למה? כלום ב"קונטרי קלאב" עסקינן? ואם אגודת-סתרם זו רואה את יהודי אמריקה כראות כל בני דת אחרת וגזע אחר — מדוע לא שמענו עד כה על היהודים שבתוכה? החסרים יהודים "שמרנים" אנו?

אגודת בירטש חרתה על דגלה את סיסמת המלחמה בקומוניזם. סכנתה של האגודה הזאת אינה גדולה אלא בה במידה שהצליחה להשתלט על חלקים נרחבים של עמדות הרפובלי- קנים בארצות הברית בשנים 1963- 1964, שבהן התנהל מסע הבחירות לנשיאות, בתקופה שבה שימש גולד- וואטר כמועמד הרפובליקני. השפעתה

טיפסה של עושה שלום

טיסתו של אייבי נתן למצרים, על כל צידי ההומור והגיחוך שבה, לא היתה נטולת הדים. לא רק להפירה התמים ורב ההתפעלות, שכבר שקל למיטרפסיה, זה לא כבר, בעניין עשיית השלום בווייטנאם באמצעות שר-החוץ האיטלקי לשעבר, אלא גם מדינאים ואנשי מעשה ידועים נתנו לאיבי נתן את הסכמתם. האפיפיור קיבל אותו לראיון והבטיח, שאף הואתיקאן יפעל ברוח זו. ג'ומו קניאטא, נשיא קיניא, כתב לו: "מעריך אני מאוד את טיסתך למצרים למען עשיית השלום בין ישראל וארצות ערב". ועדיין אייבי נתן בראשית דרכו, כשהיה, מכיוון ששליט מצרים סירב לראותו, כפי שניתן לשער מראש. והוא חזר ריקם כלעומת שבא. לכאורה אין לראות כל רע בנסיגן כזה של יחיד, גם אם הישראלים רואים בו תמהוני חסר חוש מציאות. התקלה תצמח רק לאחר מכן, אם מפיקי סרטים ורזיזים, כמנחם גולן והדומים לו, ינסו לנצל את האפיזודה הזאת לשם חיבור סרט-עלילה סנסא- ציוני. כל סרט כזה ישכיה מלב רואיו את העובדה, שאותו תמהוני נטפל בעצם לרעיון גדול וצודק כרעיון השלום, לא לשם עשיית חוכה איט- לולא מכל העניין.

אגודת ג'ון בירטש

בימים האחרונים נתרבו בעתונות הידיעה על אגודת ג'ון בירטש וחבריה. שמענו על שוטרים שהם חברים בה, ושמענו ידיעות והכחות בצידן על אנטישמיות באגודה זו. אמנם, נציגיה הרשמיים של אגודת-סתרם זו מכי חישים את המגמה הזאת וטוענים, שאינם רואים בעין יפה חברים חדשים המצטרפים לאגודה זו מתוך מגמה אנטישמית. אבל האמת היא, שלא יקל לאגודת-סתרם, המתנהלת ברוח אבטוריטרית "מונולותית" ובשם

אחד לבקר במדינת היהודים. אבל כל עוד הוא יושב בבון ועוסק בשאלת יחסי הכלכלה בין ישראל וגרמניה — מה אפשר לעשות? נאמר גם כן, שראש הממשלה הגרמני ד"ר ארד-הארד, רוצה לתת סיוע כלכלי לישראל, בתנאי שסיוע זה יהיה מלווה השגחה של מוחזים גרמניים רבים. דבר זה אינו רצוי לישראל מטעמים שונים.

ההכחשה שפורסמה בבון לשמועה כי הנשיא ליבקה מתח ביקורת על שגריר ישראל בבון, וכי יעץ ליהודים להפסיק דברי ביקורתם על גרמניה — אף היא אינה מבשרת טובות, כי כידוע אין אש בלי עשן. ואין זה סוד, שזוהי, בערך, דעתם של חוגים גרמניים נרחבים ובעלי השפעה על השלטון. על כל פנים, דעה זו היא כנראה דעתו של לאהר, ראש ה-משלחת הגרמנית במו"מ עם ישראל. ואם כן הוא, מה ראו קברניטי גרמניה להעמידו בראש המשלחת?

י. מישראל

עולה להתרחב שוב עם שעת בחירות, או שעת משבר. בוועידת הרפובלי-קנים בסאן-פראנציסקו היו 100 מאנשי האגודה בין 1,300 צירי הוועידה. יש להניח, שבינתיים לא פחת מספרם של מצדדי רוברט וולטש באמריקה. על כל פנים, זירמה של ספרות התעמולה של אגודת הסתרים מתגבר והולך.

המו"מ בבון

המו"מ בין משלחת ישראל ונציגי הממשלה הגרמנית בעניין הסכם כל-כלי נפסק, והמשכו נדחה לחודש אפריל ש. ז. על סיכוייו של מו"מ זה שונות וחלוקות הדעות. אבל עובדה היא, שכמה סימנים מבשרי רעה נראו בו מראשיתו. לאהר, ראש-הנציגות הגרמנית במו"מ נתגלה כפקיד בכיר בעל עבר נאצי פעיל. אך קצרה ידה של ממשלת ישראל למנוע את העמדתו בתפקיד האמור.

לכל היותר, אמרו בישראל, אפשר יהיה למנוע בואו לישראל, לפי החוק נגד הנאצים ועורריהם, אם ירצה יום

ספיסם ישראלי / סוף מעמוד 201

● "המקור", ספרו של ג'וימס מיצ'נר, הפך לשיחת היום בחוגים הספרותיים של יתהנסבורג וישראל נהנית שוב מפרסומת מצויינת בדרום אמריקה. בית מסחר ענק לספרים ברובע הילבראן, שהוא מרכז הבוהימה ביוהנסבורג, הקיטש את כל חלון הראווה שלו לספר ורבים יוצאים מן החנות כשהספר מתחת לכית שחיים. יודעי דבר מתנבאים שהספר יהיה רב-מכר בדרום אמריקה.

י. — ר.

ליבנה מודה שהצילומים הם אמיתיים אולם האם זאת ישראל? בכל גוף מצויות צלקות אולם רק אדם חסר כבוד מפגין את צלקותיו לראווה כדי לסחוט רחמים וחסדים, ומה גם שמבחינת צפיפות הדיור אין לישראל סיבה להתבייש בפני ארצות אירופיות. אף שכלפי פנים אין לנו סיבה להסתיר שום פגע, אומר ליבנה, הרי תצוגה כזאת מעוררת זעמו של אזרח ישראלי המכבד את עצמו ואת מדינתו כאשר יהודים בגולה מנסים בדרך זו לאסוף נדבות עבור ישראל.

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בִקְרָת

חלוצי המדע העברי הרפואי באמריקה

(ד"ר א. א. פריד וד"ר מ. אינהורן)

מאת חיים ליף

א. ד"ר אלכסנדר אלתר פריד

בותי. ד"ר פריד חונך בעיירת מולדתו הקטנה שבפוליסיה, דילאטיץ, וב-ישיבת ואלוז'ין. רע היה לחבורת התלמידים הדגולה, שלאחר מכן נתפרסמה בעולם הספרות, המדע והתחייה העברית כמנוח ד"ר פינחס חורגין, ויבל"ח ד"ר ה. ל. גורדון, יצחק ריבקינד ועוד. ד"ר פריד, שגמר את חוק לימודיו כרופא באוניברסיטת סט. לואיס, התמיד באהבתו הראשונה — הלשון העברית, חקר שרשיה והסתעפות צורות מליה. כרופא ומנתח מומחה התנכר במנהגיו וביחסו ל"לקוחותיו". לא זו בלבד שלא היה רודף בצע ולא נתן דעתו על שכרו, אלא שבהרבה מקרים, כאשר ידע על רוע מצבם של חוליו, ויתר ויתור גמור על דמי טרחתו.

כרופא וכאדם לא ביקש ד"ר פריד את המנוחה ואת המרגוע. הוא נענה ברצון לכל קריאה לעזרה, עצה ותוריה. כששמע על קיפוח שנתקפת ידיד, או אפילו מכיר סתם, לא נח ולא שקט עד שהמעוות בא על תיקונו. ד"ר פריד "שש אלי קרב" למען הצדק והיושר כפי שנצטיירו בהכרתו ובמקום שנדמה היה לו שנעשה בו עוול לא נשא פני איש. גירסת חייו היתה: "יקוב הצדק את ההר" והוא לחם את מלחמת הצדק "לשמה", מבלי לבקש טובת-הנאה לעצמו.

איש בעל מצפון ער ורגיש היה ד"ר פריד ומעמיד דברים על חודו של עיקרון. במשך עשרים שנים שימש רופא בישיבה-אוניברסיטה, מלבד מלאכתו כרופא בבית חולים, ולימד פרק בתורת הבריאות. אף

התחייה העברית — כמה פנים היו לה והיא לא פסחה גם על מקצוע הרפואה. ובדין שלא פסחה, שהרי הרפואה דבוקה ואחוזה בכל גילויי יצירתנו מאז ועד היום. גדולי חכמינו ואדירי רוחנו נאחזו בענף הרפואה וחותמה טבוע גם על יצירתם מחוץ לתחומי המקצוע הזה והוא שימש אצל רבים מהם אבי-בנין לתפיסת-עולמם הבריאה והתקינה.

עם התעוררותו של הרעיון הלאומי היו בין נושאי דגלו, חולמיו ולוחמיו כמה רופאים יהודים מהוללים. היה לא מעט מן הסמל בהצטרפותם לרעיון ולתנועה של תקימת ישראל והגשמתו של חזון הדורות של רופאים כד"ר ליאון פינסקר, ד"ר מכס נורדוי וד"ר יחיאל צ'לינוב ורבים אחרים. שלא הסתפקו בריפויים של יהודים, אלא ביקשו להעלות ארוכה לשכר בת עמם. וכבעבודה הלאומית הכללית, כך קמו כדורות האחרונים גם בתחום התחייה העברית רופאים יהודים שהתמכרו לטיפוח מקצוע מדע הרפואה בעברית ועבודתם זו היתה להם למשאת-נפש, לאהבת חייהם הגדולה.

בין חלוצי המדע העברי הרפואי, וביותר — בין מטפחי הלשון העברית הרפואית באמריקה, היו ד"ר אלכסנדר אלתר פריד וד"ר שמעון אינ-הורן, שמתו בריוח של שבועים. אחד בארץ-ישראל והשני בניו-יורק וחייו צוררים בחיי אדמת המולדת העברית.

1. אישיותו

רחוקים היו שני האנשים האלה זה מזה מרחק רב בדרכי חייהם, בתכונותיהם, מיוזגם ומיטענם התר-

מדוייקת והמדעית של המונח הלועזי. זהירותו של ד"ר פריד לא נבעה מפוריום מופרז, אלא מאחריות כלפי אופייה המיוחד של הלשון העברית, לדרכי התפתחותה, לחוקיה, לגיזרותיה ולגזירותיה.

שיטה זו שנקט ד"ר פריד, שיש לנצל קודם כל את האוצרות הלשוניים הגנוזים בספרותנו העתיקה ולמצוא בהם סמוכים למונחים רפואיים, היתה לקו במאמריו החשובים "משקלי מונחי מחלות ומומים מקראיים" ("הרופא העברי", חוברת א', 1945); "טרמי-נולוגיה אנקולוגית עברית" (שם, חוברת ב', 1945); וכן גם במאמריו "הערות לרשימת מונחים רנטגנולוגיים" (שם, חוברת ב', 1946); וחוברת א', 1947), ו"השיטה ואבזרי השיטה בקביעת מונחים" (שם, חוברת א' וב', 1948 וחוברת ב', 1949). במאמר האחרון הזה בחן ובדק את השיטה "האטימולוגית" ביצירת מונחים ומע-ביר תחת שבט ביקורתו את חידושיהם של החכמים הרפואיים ד"ר מ. בן-עמי וד"ר א. גולדשטיין, האחרון עובד וחוקר חרוץ רב-הזכויות ביותר בשדה הרפואה העברית. ד"ר פריד גילה במאמריו אלה את מגרעות המונחים שהונחו לפי שיטה זו מבחינה דקדוקית ומשמעותית. מזוין בידיעות עמוקות בלשונונו וחוש פילולוגי-הגיוני היתה סתירתו — בנין.

וכדרכו בלשון הרפואה, כך דרכו בחקר הלשון בכלל, כב"שמות שנס-תכחו שרשיהם" ("בצרון", ניסן, אייר, תש"ו — השרשים "אי", "הי", "צ"י" ועוד); וכן גם במחקר על השרוש "רג" (שם, ניסן, תש"ט). להנחותיו הוכחותיו והשערותיו הוא מבקש ומוצא סמך אצל המדקדקים העבריים בימי הבינים ובתקופה החדשה, וכן גם אצל כמה מן החוקרים הלועזיים. אגב חקר השרשים הפיץ אור חדש על כמה פסוקים קשי הבנה וביאור בתנ"ך (כגון במאמרו "מזרים — שרשו והוראתו", "חורב", כרך י', חוברת י"ט-כ', אלול, תש"ח).

רק מעט מדבריו הספיק ד"ר פריד לפרסם. רוב כתביו הצניע בתיבות ובמגירות עד שתבוא שעתם לראות אור. נקווה שאמנם תבוא גאולה לכת-בים האלה, לעילוי גשמתו ולהרחבת חקר לשונונו.

במוסד זה רב את ריב התלמידים ריב-אמת ורכש את אימונם ואת חיבתם בשל אומץ-לבו, "העזות" ונכונותו לעמוד לימנם כאשר מצא שטענותיהם טענות-אמת הן ומיוסדות על אדני הצדק, וכשם שהיה ותן כלפי ה-נעלבים, כך היה נקמן כלפי המעליי-בים. מידה קיצונית זו פעמים הכשילה אותו ופעמים הביאה אותו עד דכא, אך עשוי היה ד"ר פריד ללא חת וצעד בשביל היחיד שלו בחיים מצוין ומופלא בסגולותיו ובהליכותיו.

2. תרומתו הכלשנית

כאמור, אהבתו של ד"ר פריד היתה ללשון העברית. בה השקיע מיטב הגיגו. לא היה יום שלא העלה בו אחת משאלות הלשון, דרשה כמין חומר, הפך בה, ביררה וליבנה לאור ידיעותיו העמוקות במקורותינו. בחקר הלשון התגדר בעיקר בשני שטחים, בקביעת מונחים רפואיים ובהתחקות על היסודות הראשוניים של השורש העברי. במחקריו אלה נהג זהירות יתירה. הוא לא התהלך בכוחו הבלשני ולא העמיד פני מומחה, אלא צלל בנבכי לשונונו והעלה חבילות חבילות של ראיות להנחותיו, אם בבחינתם של מונחים רפואיים ואם במיבנם, הוראתם והרכבם של שרשים, שיסודם בשתי אותיות. את השרשים האלה בחן בחינה שקולה ומעויינת ועל פי רוב הצליח להגיה עליהם אור חדש. במשך שנים מספר פירסם ד"ר פריד שורה של מאמרים ב"הרופא העברי" בשם "לשון רפואה או רפוייה", ובהם מתח ביקורת, לפעמים מתונה ועתים חריפה, על כמה מן המונחים שנתחדשו על-ידי רופאים-חוקרים שלפי דעתו לא עלו יפה. בעיקר לא גרס את המונחים שלא היו עשויים לפי רוח הלשון העברית ויוצריהם כפו עליהם צורות זרות, או שהיו לקויים ביסודם המדעי. שיטתו של ד"ר פריד היתה: "חפישו באורייתא שפיר", כלומר — על ה-חוקרים לנצל קודם כל את החומר הלשוני הגנוז במקורותינו העתיקים ורק כשהמונח המבוקש לא ימצא בהם, יש רשות למחדשים לחדש. ד"ר פריד דחה במאמריו אלה כל החידושי-שים שפגומים ופסולים היו בעיניו אם מצד הרכבם והגיונם הלשוני, או שלא היו חופפים את המשמעות ה-

רפאל בשן — אמן-הראיון

מאת ינץ רמגל

א

אין מן הצורך לערוך מישאל במדינת ישראל כדי למצוא מי הוא המראיין הידוע והמקובל ביותר בארץ, שהרי "סוד" זה גלוי לכל קורא עתון עברי: רפאל בשן, שספרו "יש לי ראיון" הופיע זה עתה בהוצאת "עם עובד"*.
איני גורס, כרבים אחרים, כי בשן חנך "אסכולה עתונאית" חדשה. מורי ההוראה העתונאים בהולה שעתם ואין בידם משום מה לרדת לסוף ערכו של בשן זה המאיר פניות חיים מיוחדות, החושף נוסחות לשון והבעה, האמן הער שעוד יודקקו לו חוקרי לשון ופולקלור. אין זו איפוא, אסכולה עתונאית חדשה, כי אם הרבה יותר מזה.

כאשר מדובב בשן את גיבוריו מראיוניו אין לו כלל צורך לתארם. למן השורות הראשונות נקלע הקורא לעולמו המיוחד של המראיין המדבר אליו בעזרת המראיין לא בדפוסי הבעה שיגרתיים אלא במינוח האישי, המיוחד להם, למקצועם, לגילם, להשקפותיהם הפוליטיות ולהווי החברתי שלהם. וכמה מיטיב בשן לחשוף ולהקיע העמדת פנים, צביעות, מרמה וכסל; וכל זאת כמעט ללא מלה אחת משלו פרט לשאלה תמימה כביכול הגוררת אחריה גילויים מפתיעים, ובבת אחת היא מסירה את הלוט מעל פני כל מי שסבור היה כי הצליח להוליך שולל את המראיין ואת הקוראים... ממש צייד המפיל בפח את טרפו. מבחינה זו אין אח לבשן! מאידך אין כמוהו שמח לגלות ניצוץ של טוב לב או הומור אף בשירטוט דיוקנו של היצור החמור, הרשמי והשנוא ביותר. רק לעתים רחוקות אין הוא מצליח בכך, כבראיון עם דובי-יוסף, אבל שלא באשמתו.

מכאשר מדובב בשן את גיבוריו מראיוניו אין לו כלל צורך לתארם. למן השורות הראשונות נקלע הקורא לעולמו המיוחד של המראיין המדבר אליו בעזרת המראיין לא בדפוסי הבעה שיגרתיים אלא במינוח האישי, המיוחד להם, למקצועם, לגילם, להשקפותיהם הפוליטיות ולהווי החברתי שלהם. וכמה מיטיב בשן לחשוף ולהקיע העמדת פנים, צביעות, מרמה וכסל; וכל זאת כמעט ללא מלה אחת משלו פרט לשאלה תמימה כביכול הגוררת אחריה גילויים מפתיעים, ובבת אחת היא מסירה את הלוט מעל פני כל מי שסבור היה כי הצליח להוליך שולל את המראיין ואת הקוראים... ממש צייד המפיל בפח את טרפו. מבחינה זו אין אח לבשן! מאידך אין כמוהו שמח לגלות ניצוץ של טוב לב או הומור אף בשירטוט דיוקנו של היצור החמור, הרשמי והשנוא ביותר. רק לעתים רחוקות אין הוא מצליח בכך, כבראיון עם דובי-יוסף, אבל שלא באשמתו.

מעניינת היא דרך התפתחותו של בשן מכתב-יומי של "ידיעות אחרונות"

ו"מעריב":

"רצייתי לרדת לרשי הדברים", מספר הוא ב"ראיון עצמי" (עמ' 336), העבודה השיגרתית-האפרורית של רפורטר החלה למרט לי את העצבים — לעולם הראיון נכנסתי כמעט במקרה. התחלתי לכתוב סידרת רפורטאזות בשם: "הם היו בכותרות — היכן הם כיום?" הכוונה הייתה לגלות ולמצוא אנשים שהיו מפורסמים תמול-ששום ולראות מה הם עושים עכשיו. אישים מפורסמים משולים לקרתון. זאת חכמה ישנה — אבל נכונה. לפעמים מסתבר כי מה שבלט מעל למשטח החיים הציבוריים — היה שטחי, חסר עומק, ונמס מיד. ממד הזמן נותן אפשרות מצוינת לבדוק אם פלוני אישיות גדולה באמת, אם עמדו דעותיו במבחן העתים. במסגרת סידרה זו ראיינתי עשרות אנשים והיא צוררה בזמנו ענין רב".

— (החילוחי עבודתי העתונאית) בעתון קטנטן ומוזר מאד (ה"קול") היוצא לאור על ידי הפלג הקיצוני של פועלי אגודת ישראל בירושלים הקרוי פאג"י. צוות העתון היה מורכב מאיש אחד: הוא העורך, הוא המעמד, הוא הכתב הפוליטי, הפרלמנטרי, הכלכלי, האחראי לרפוס ולמשלוח — עתון זה היה זקוק לכתב חלקי בחיפה [בחיון מרפרן] ואני הייתי זקוק לעתון — וכך נעשה השירוף בינינו. קשה היה לי להסתגל לקו הדתי הנוקשה של ה"קול", אבל כיון שעסקי אך ורק במסירת חדשות, הסתדרו העניינים בדרך שהסתדרו".

* בשן, רפאל: יש לי ראיון, "עם-עובד", 1965, 342 עמ'.

היכרותי עם בשן נערכה באקראי על אחת מסיפוני האניות במל חיפה שעליהן ביקר לרגל תפקידו. כתבי חיפה היו ערים מאד בתקופה שלאחר שבינת הימאים לנעשה בקרב ציבור זה, ואני שימשתי אז כעורך בטאון הימאים, אך פרט למלים מספר לא החלפתי דברים עמו. ערב יום עצמאות אחד, לאחר נדידה אופיינית ברחובות, נקלעתי לבית קפה קטן, נידח, זול וחשוך בקצווי רחוב החלוץ או הרצל. נכנסתי לפוש לשעה קלה, והנה בעוד אני נושא ונותן עם אדון־הבית בדבר הזמנתי שומע אני קול צלול וחם מאחת הפינות החשוכות הקורא בשמי. נפניתי לאחורי ולא ראיתי דבר (בגלל מיעוט האורחים חסך בעל המקום גם במאור...), «כאן אנחנו!» חזר הקול והוסיף, זוג משקפיים גדולות ושחורות־מסגרת היבהב אלי באפילה... קרבתי ואז ראיתי את רפאל בשן. «מה נשמע אצל הימאים?» שאלני בחביבות, ובמאור הפנים האופייני לו. זה לא כבר עבר ל«מעריב», וכבר אז שפע, קלח והתמוגז בכל העולמות, לפי שעה בעל פה. הכל רצה לדעת — לא רק, מה שכתוב בעתון... אלא מה שיש שם ב'אמת'... בגלל הרצון הקדחני הזה לדעת באמת היו לבשן קשיים בסניף החיפני של «מעריב». הוא היה, ותמיד יהיה בעיני העתונאי הפחות עתונאי שבין העתונאים בגלל ההזדהות והיעדר ההתבדלות הנקשה. האדישה והטיפוסית לעתונאים המסתייגים מנושאם והמנסים לתאר תמיד הכל ב«אובייקטיביות» קרה.

כאשר בשן מתאר או מדובב משהו הריהו חודר תמיד לפני ולפנים.

והרי דוגמה אחת (מתוך: «אילו ברל חי היום»):
 «——— אתה אלי באת? תמהה הישישה נמוכת הקומה, לבושה שמלה שחורה. היא ירדה לאטה מן הגבעה אל ערוגות השושנים האדומות בטבורה של עין חרוד. «האמת», אמרתי, «אני אליך גברת לאה־מירון־כצנלסון».
 «חבר!» השיבה אלמנתו של ברל בתקיפות פתאומית; «אני אינני מכירה אותך ואני אינני יודעת מי אתה ומה אתה רוצה, אבל תיכנס קודם כל לחדר ושמה נראה!...»
 «——— חבר!» אמרה לאה מירון, «חבר! כבר היו אצלי פעם אנשים מכל מיני עתונים ולא הצליחו. אני, פשוט, אינני טובה בשביל דברים שכאלה, ואני באמת מצטערת מאד שטרחת ובאת. (אחרי הרהור) מחיפה הגעת? אני: «מת'אביב». היא: «מיוחד בשבילי?» אני: «מיוחד בשבילך» (איזה נצנוץ גדלק בעינים) «בכלל, מה אני כבר יכולה לספר לך, מה?»

«——— לא, אין אצלי הרבה מבקרים בכלל. החברים של ברל כולם עכשיו אנשים חשובים ועסקים. אין לי, חס וחלילה, טענה אליהם! חס ושלום! — למה אתה לא שואל חבר מי היו התלמידים שלו? — ויסלחו לי אם אינני זוכרת את השמות, ברל היה נותן עליהם הרבה כוחות, אבל לא תמיד הצליח. כלפי מה אני אומרת לא הצליח? שהם נהיו מנהיגים והלכו למפלגות אחרות. — רק ברל, שתדע לך, הכיר יפה מאד את הריב בין הסוציאלי־בולוציונרים וסוציאלי־דמוקרטים. ברל השאיר על זה הרבה רשימות בכתבי־יד שלו, יש שם דברים אינטרסנטיים מאד על לנין, סטאלין ורוזה־לוכסנבורג. אתה יודע כמה מנוסקריפטים של ברל עוד לא נדפסו? יש שני חדרים מלאים מהם! איך היה כותב? נו, בהתחלה רשם במחברות כמו סטודנט, אחר כך בפנקסים גדולים. כל השנים עבד בלי מזכיר — אתה גראה לי צעיר, חבר, או אני רוצה לספר לך שברל היה מעודד צעירים. אם רק היה מרגיש שיש משהו באיזשהו בחור — תיכף עזר לו. הנה זלמן, שהיה שר החינוך, מי דאג שיסע ללונדון ללמוד — ברל! — אוי! צהרים כבר אכלת? טוב, אז ניגש לחדר האוכל — לאכול צריך, חבר!»

באורו הבהיר של חדר האוכל המרהיב אשר לעין חרוד, בין נקישת סכינים ושיקשוק מזלגות, אני רואה את תווי קלסתרה, ברורים וחדים: פנים זרועי קמטים ובני קמטים, עיניים עיפות, ומפלאי: המצח הרחב, והגבוה, חלק לגמרי. שערותיה המכסיפות אסופות לאחור בסיכה גדולה וישנה. היא לבושה חולצת־תכלת וחליפת בד שחור — «מודל» עתיק

יומין. לעתים, תוך כדי שיחה, נדמה לך כי האשה הזאת ממשיכה לחיות באיזה עולם המרוחק מכאן ת"ק על ת"ק באיזו שנת אלף תשע מאות שמונה או תשע, בחנות כנרת, מוקפת חומת-בידוד עבה שגבהה בינה ובין העולם עם מותו של ברל, עד שלפתע, ככה תוך כדי דיבורה האיטי, המקוטע כלשהו, היא משבצת, בדרך אגב, משפט מבריק, "אידאה" מפוכחת, "סיפור מעשה" מקורי המעיד כאלף עדים כי לאה מירון מעוגנת היטב במציאות, מבינה יפה יפה מה מתרחש, ומצויידת במין חכמת-חיים טבעית, בסיסית, שנונה, עמוקת שרשים. גם הומור דק מן הדק יש לה, לאשה בת השבעים וכמה.

— — — אתה שואל מה אני מאחלת להסתדרות ביובל הארבעים, אתה שואל? אז כך: שיזכרו כי היה ברל וישמרו קצת יותר על המורשת שלו, לא בשבילו — הוא מת. רק בשביל עצמם. מה עוד? שיחזרו קצת להיות כמו שהיו בשנים הראשונות. צריך להסביר? אני לא צריכה להסביר את זה — הם בעצמם יבינו זה היטב! — — (על השולחן ניצבת תמונה של ברל כצנלסון, בצעירותו, עינים לוחטות ובלורית שחורה, נשען אל שולחן ומעיין בספר — אני מסתכל בתצלום. היא נוטלת אותו בזהירות בין כפות ידיה) "תביט בעיניים", היא אומרת, תסתכל בראש הזה. רק בן שמונה עשרה היה את, וכבר רואים אישיות! אישיות! תסתכל במבט שלו... הפנים אומרות כבר אינטליגנציה. הגה — תביט! ככה, מהצד...

ב

כמי ששומר בארכיונו רבים מן הדפים המקומטים, צהובי-הימים, שבהם התפרסמו דברי רפאל בשן, ולא מתוך רגשי חברות גרידא אלא מתוך הרגשת שייכות להווי החיים שעליו רוקם בשן את יצירתו — היתה לי קבלת ספרו של רפאל בשן אשר אותו הביא אלי הדואר עם דברי הקדשה נאים מאת המחבר, בגדר שמחה אמיתית; אלא ששמחה זו נמהלה לאחר דיפדוף בספר בקורטוב אכזבה. בעריכת הספר היו ללא ספק שיקולי היקף וכמות, אך מיהו אותו יועץ-פלא מחוכם שהסביר לבשן, כי ראיון עם שר או ראש ממשלה, חשוב יותר מראיון עם פועל-נמל או מוכר-בשמים זקן המגלמים עולם שלם של פולקלור, של הווי ותפיסת דברים מיוחדת?! בשן ראיון טיפוסים כאלה לעשרות והם נעדרים בספר. אין זה בשן בעל הרשימות השנונות — פנס הכיס, ולא בעל הראיון המופלא ספוג ההומור הטראגי עם ר' ישעיה שיינברגר, שר החוץ של נטורי קרתא, (כאן נענש בשן קשות בגין העריכה החד צדדית של הספר, ואיבד ראיון, שעם כל הסערה סביב ר' עמרם בלוי וזוגתו, היה משווה לספר ממש אקטואליות היסטורית רעננה!...) אין זה בשן המדובב פשוטי-עם — רפאל בשן של החבר'ה" — החושף תמונות חיים ציוריות ואווירה טיפוסית, שבהם עיקר כוחו, כי אם בשן "של החברה הגבוהה" המתחכך בין "גדולי" הכנסת. בשן "ערוך", מלוטש, אך למרבה הצער מקוצץ.

אנא הלכו ראיונותיו המצויינים עם אסטרונומים ומתימטיקאים, שבהם כשרון ותפיסה מעמיקים לגבי עולם המדע של ימינו, המסובך כל כך למי שאינו מצוי בו! היכן הם כל אותם טיפוסים ססגוניים של הרחוב הישראלי שהתברקו מתחת לעטו והזהירו בקשת לשונית ופולקלורית רבת-גוונים?... הזכרתי את הראיון הנפלא עם הרב שיינברגר, ואכן עד היום משאני מעיין בו (לשווא קיויתי שאוכל להיפטר מן העותק מדובק הקרעים שלי ולעיין בו בניחותא בתוך ספר!..) — תוקפני צחוק-עוועים מהול בצער עמוק. צער יהודי על צרה יהודית, על תהום יהודית. היה זה ראיון אחד מיני רבים שבהם חשף בשן צורות חיים והווי ישראלי מיוחד, מתוך הומור עילאי משובב פיקחות מופלאת ובקיאות בלתי שכיחה בעולמו של המרואיין.

השמטת ראיונות רבים הדנים בהווי, במערבולת המדינית ובאורחות חיי המדינה בדרך על תושביה ושליטיה פגמה אף היא לא מעט בקובץ מבחינה אמנותית והיסטורית כאחד. למשל, בין היתר ראיין בשן קצינים ופקידים בריטים גבוהים, אנשי מימשל ובולשת, שסיפרו לו על, הצד השני, דהיינו: גילוי עובדות סתומות בפרשות שונות שבזמנו הסעירו את מערכת היחסים המסובכת שבין הפקידות הקולניאלית לתושבי הארץ; הם גם סיפרו לו איך ראו הם וממוניהם את התפתחות־הישוב; מה היה יחסם הפנימי למחתרת־הלוחמת וכו'. וכרגיל, אגב שיחה, יש ועלה גילוי לב של מי שמודהה בלבו עם לוחמי חופש ובוני ארצם, ותכופות צפה ועלתה כמובן הדו־פרצופית הבריטית המסורתית, ולא היה איש שהיטיב כל כך להוקיעה כרפאל בשן. הוא "פשוט" כיוון את "אספקלרית־השאלות", התמימה לכאורה שלו, והפקידים והקצינים המכובדים ש"דברם היה חוק ורצונם צו" נפלו למכמרתו כדגים תמימים.

עולה בזכרוני ראיונו המעניין עם דאף, קצין המשטרה הבריטי של מחוז ירושלים, ולאחר מכן הגליל. ראיון מצוין אחר שרציתי לצטט מתוכו הוא הראיון שנערך עם אלוף צבי זמיר, אלוף פיקוד הדרום, מפקד אחד תמרוני צה"ל. היה בראיון זה משהו מיוחד במינו. לא רק דברי המראיון ומתן האוירה המיוחדת של התמרון אלא פרקי גוף והוויי חיים ותוססים:

" — — — בארבע מלאה צה"ל. המזנונים עולים על גדותיהם, חיילים עם זיפיון, עיניים אדמדמות מחול, בתישחי נוטפי זיעה, נעלי צנחנים גבוהות, כבודת־צעד, וגרונות נחרים. שמים מצור על הדוכנים, תובעים: לשתות! לשתות! מה? לא חשוב! העיקר שיהיה קר ורטוב! דחילק, גברת! תני, אחרת אני מתעלה, לך כאן על המקום! האלו, בובה! למה את נותנת לחכות? אין לי פרוטקציה אצלך? מה? אני זקן אני? יכול להיות תינוק שלך, בחיי! פקקי בקבוקים נוחתים על הרצפה בקצב בלתי־פוסק, הקצף מבעבע. מאות פיקות־גרון עולות ויורדות, שפתיים צריבות וסדוקות משמש מתחלחלות לרגע. אחד שופך חצי בקבוק על ראשו ונאנח בהנאה: אה, זה טוב! פקודה: חבריה, לגמור — זויים! מישוה מתרעם: מה זויים? מי זויים? תן לגמור תן! — — —"

או למשל קטע זה:

" — — — המילואים התייצבו במילואם — איש על מחנהו ואיש על דגלו. כמובן, היו גם כמה בעיות אישיות. למשל: מועצה מקומית בדרום שיגרה למפקדת יחידת השריון בקשה — לשחרר חייל מעובדיה. מדוע? הוא מוביל־הקרת היחיד ביישוב ומה יעשו בלעדיו בימי החמסינים העזים? ! איש מילואים אחר אמר: אני דווקא מבסוט חאלס כאן, אבל אני עובד כמציל בחוף־הים, ויש מחסור גדול בידיים עובדות במקצוע שלי! שלישי, נזכר אחר יומיים: אוי וי! יש לי רפת עם עשרים ראש ולא הסדרתי את עניין החליבה. אולי אפשר לקבל שחרור חלקי, רק אחלוב, ואחזור..."

בעיה אחר! לגמרי: באחת מיחידות צה"ל שביימו "אוייב" בתרגיל, התייצב חייל מילואים רובאי בפני מפקדו וטען במרירות גדולה: זה בכלל לא היה בתכניתו להיות אויב; מה פתאום לסגת כל הזמן — בשביל זה באתי למילואים?! — — —"

ואין אלה אלא קטעים מעטים ממה שחיסר עורכו של הספר מקהל הקוראים.

* * *

בחרנו בדוגמאות מעטות מתוך שיחות שעשויות היו להוסיף חן, ענין וממדי חיים ססגוניים לספר. שמא יתעוררו מוליץ' ויועציו ויעניקו לנו בשן מלא ומקיף על כל "רבדיו"? — כי כה אהבנוהו.

בחבלי כלייה

מאת ב. בר-תקוה

חיילי הנאצים. לעיני אמהות יהודיות הכריחו חיילים נאצים את בנות ישראל לפשוט בגדיהן, התעללו בהן והמיתון. האמהות האומללות לא הורשו לפצות פה וכשמישהי מהן פרצה בזעקה הומתה בו במקום. שרה חפץ, אחת מאלפי הנשים שעונו בברדיציב, נכפתה לראות כיצד אינסו הבאנדיטים את שלוש ילדותיה, הצעירה ביניהן — בת 6. כן, בת 6. ולאחר שהנאצים מותתו את הילדות, החלו לענות את האב. הם חרתו לה מגן-דוד על השיניים. רבים, רבים מאד בתי היהודים בברדיציב, שבהם נשפך דם גברים ונשים כמים. (דף 61) ובעיר אחרת, פוריאטין, התנועעה האדמה מרוב מתים ופצועים" (דף 156).

וסופר יהודי-רוסי אחר, ואסילי גרוסמן, אשר העמיק לחשוב ולראות כיהודי את קרבנות היהודים, לא רק בגוף אלא גם ברוח, במשא שלו "אוקריינה בלי יהודים" הוא מקונן: "אין יהודים באוקריינה — כולם נרצחו — מיליון יהודים בי-אוקריינה! העם היהודי נרצח על תרבותו, על מסורתו, על האינטליגנציה שלו — היוכרו בימי השבתות, בזקנים עם סדורים בידיהם, בערבי האביב השקטים, ושהם מנהלים ביניהם שיחות ומחליפים דברי חכמה... הגרמנים השמידו באוקריינה עם שלם..."

ובכה אחת עובר על פני "ערי ההריגה" — והרשימה ארוכה: חמלניק, ויטבסק, דובוסארי, פרוסקורוב, ויניצה, גמירוב הידועה! בה היו ערב מלחמת העולם השנייה כעשרת אלפים יהודיו ואחרי השואה נשארו בחיים שתי נשים יהודיות בלבד.

טרק מיוחד מוקדש בספר-דמים זה ל"רצח ילדים". אין ביכולת אדם להאר את הזוועות האיומות אשר עברו על הילדים" יוצאת הועקה מלבו של המשורר היהודי לייב קחיטקו. ואילו יצחק קצנלסון היי, משורר השואה, מעיד עליהם בשירו "על

מאסף דוקומנטרי על יהודי רוסייה הסובייטית בשואה הנאצית. ערוך ע"י בנימין וסט, הוצאת ארכיון העבודה, המחלקה לחקר יהדות רוסייה. תל-אביב יפו, תשכ"ד.

"בחבלי כלייה" הוא ספר בן 300 העמודים, מחולק ל-6 מדורים, הראשון — מאמר-מבוא נרחב של העורך: "ויהי בימי השואה". העורך מגולל לפנינו את כל הפרשה האיומה של חורבן יהדות רוסייה בימי השואה, עקובת רם ודמע. אנכי גיתות מעמיק של "הפתרון הסופי בביצוע" בשטח הסריטוריה ה"סובייטית, עומד המחבר על "המניעים לזירון ההשמדה" ועל "ההשמדה ודרכיה". במדור השני "בערי ההריגה" אתה קורא תיאוריאמיים ההשתוללות שבהתעללות קלגסי היסלר ביהודים, כאשר בימים ההם "למות ברייה היה חסר". בזאת אחר זאת ניצבות לנגד עיניך הקהילות היהודיות: אודיסה, חארקוב, קיוב, מינסק, סמולנסק, אומאן, זייטומיר, הומל, צ'רניגוב, דני-פרופטרובסק, פולטבה, ועוד הרבה מרכזים יהודיים, שהוכחו כמעט כליל.

הנה לפניך כתבה של הסופר הסובייטי היהודי אליה ארנבורג, (שהיה כתב-צבאי בימי המלחמה) על הפרעות הנאצים באחד המרכזים היהודיים באוקראינה, בעיר ברדיציב, הוא כותב: "במשך חמשים שנות חי ראייתי פוגרומים רבים, איני יכול לשכוח את הפרעות ביהודים, שנערכו ברוסייה הצארית בימי ילדותי. עודני זוכר את החורבן של הפרעות במלחמת-העולם הקודמת. ראייתי בעיני את הפרעות שערך פראנקו במאדריד בריפובליקנים הספרדים. הייתי בפאריס בשעה שהבאנדות של היסלר תפסו את העיר ועשו שם סבה בפליטי גרמניה. אולם כל הזוועות והשחיתות הללו, שראו עיני הן כאין ואפס לעומת השחיתות שעשו הנאצים בברדיציב לאחר שכבשו את העיר. אלפי יהודים עונו עד מות בידי

ההריגה, נאחו בשארית כוחותיו ברנבי האדמה בל יפול לתוך הבור. ולא ידע כי אחד אחד הנאצים עם אקדח בידו יורה בו, בקדקדו. והנה צילום אחר: „טראנספורטי יהודים לכיתון בלתי ידוע“. אתה מסתכל בפניהם, בפחד שבהם, בצער שבהם. וכולך אחוז פחד וצער. לכאורה, אינך מכיר אף אחד מהם, אבל כולם יחד קרובים לך בדם ובנפש, ואתה משתדל ללחץ אותם בעיניך בדרכם האחרונה „כיתון בלתי ידוע“.

עורך המאסף כינס לתוך ספר זה גם פרקים על גילויי התנגדות של יהודים נגד הנאצים. מבחינה נפשית הפרופורציה בוודאי היא מבוטלת מאד. הדבר דומה למנהג הקיים בישראל לעמוד בשורה אחרי לחיה כדי לנחם את האבלים. אבל מבחינה היסטורית-לאומית ענין ההתקוממות הוא דבר כביר, ביחוד בחגאים שבהם היו נתונים היהודים. התנגדות זו היתה לא רק סמלית, כמו היהודי הזקן ש„פצצה לא היתה עמו, גם לא אקדח. על כן ירק בפרצופו של הנאצי, חרפו וקיללו“ (עמ. 156) גם זו גבורה עילאית! אבל יש פרקים מנחמילב, בהם מסופר כיצד פריטונים יהודים נקמו, ממש נקמו, בנאצים האכזרים. וטוב עשה עורך המאסף שהעלה על גס את גבורתם של היהודים אפילו בחגאים אלה למען ירעו הנורות הבאים, כי אין היהודים „פחדנים“ הם, כפי שהנאצים ניסו להארם, למען ידעו „שכך נלחמים יהודים...“.

במאמר-המבוא מציג העורך את השאלה: „כמה יהודים הושמדו בברית-המועצות?“ זוהי שאלה חשובה, שאין לה עדיין חשובה. הוא מביא בשאלה מורכבת זו על מספר היהודים שהושמדו על ידי הנאצים בזמן הכיבוש בברית המועצות שלוש דעות: את „ההערכה המשוערת והמקובלת בחוגי „יד ושם“, המעמידה את המספר על מיליון וחצי נפש“, את חישובי המורכבים של איש הסטאטיסטיקה, המדען יעקב לשינסקי, המעלה את מספר חללי השואה בברית-המועצות „עד לשלושה מיליון יהודים בקירוב“, וסבור, כי „יש לראות משום אחיזה בבירור שאלה מורכבת זו בדבריו של שכנא אפשטיין, מי שהיה מוכיר

העם היהודי שנהרג“ לאמור: „הם, ילדי ישראל, הראשונים היו כולם לגזרי-הדין ולאסון / הראשונים היו לקוחים למות, ראשונים אל הקרון / כה הושלכו לעגלות, כערימות אשפה, כדומן-אדמה — והסיעום, והרגום, והשמידום, ללא שריד וזכרון...“ המדור נפתח בשירו של המשורר שמואל הלקין „נקמה“ (תורגם לעברית עיי שמשון מלצר), הנותן תמונה חיה של המתה האכזרי, בשאר המדורים גם שולבו דברי שירה: „עקדה“ לודו הופשטיין (תורגם עיי א. שלוונסקי) „לאה-לה“ לא. גאנטר (עברית עיי חגיגו) ועוד.

שעה שקראתי את דברי השירה הזאת, נזכרתי בדברי הסופר-המבקר הרוסי הנודע בלינסקי שאמר: „יש מומנטים כאלה בחיים, אשר לרבר עליהם בלשון הפרוזה — ייחשב לחטא ופסע...“ אבל, גומה לי, כי הסופר הגדול טעה הפעם, שהרי הטראגדיה הזאת של עמנו כל כך איומה, שדייה בציטוט משפט אחד, פשוט, „פרוזאי“ מתוך הפתיחה למדור זה, כדי לדעת מה עוללו לנו: „כאן מסופר כיצד נחטפו תינוקות מזרועות אמנותיהם והומתו לנגד עיניהן! כיצד נחבטו ראשיהם של עוללים ויונקים בעמודי חשמל וב... ראשי זקנים; כיצד הושלכו נפשות רכות מחלונות בתים אל מדרכות שעל פני הקרקע, ואלו האדימו מדמם של ילדי ישראל טהורים וזכים“ (עמוד 158).

והוא הדין לגבי תמונות. זכורני, בתקופת לימודי במכון לאמנות, היינו סטודנטים מרבים לדבר בהתלהבות על יצירת המופת של הצייר אליה ראסין „יוהאן האיום הורג את בנו“, ובלבנו חשבנו: רק אמן ענק, כמו ראסין, מסוגל לתת ביטוי עז ולעורר זעזוע עמוק בנפש האדם למראה התמונה האיומה הזאת. והנה צילומים פשוטים, עלובים ושחורים כשחור המציאות, המצויים בספר, שצילמו הרוצחים להנאתם, מביעים מלוא עומק הטראגדיה של עמנו. הנה צילום מוויניצה (דף 258). אחד מאחרוני היהודים עם הוצאתו להורג — עומדים חילים גרמניים ומתמוגגים מרוב גחתי לחנות ב„מחזה“ כיצד „היהודי האחרון“, עומד על ברכיו, כשגז כפוף על פי גיא

בספרות על השואה בכללה, ויישר כוחו של בנימין וסט, שנתבלגלה לידו הזכות לגולל פרשה שתומה זו.

אנו מבכים את הכמות, והאיכות מה תהא עליה? ... שכן, העם היהודי גרצח על תרבותו, על מסורתו ועל האינטליגנציה שלו... "ומהמלה "איכות" נובע גם המושג המסמל את החורבן הגדול בתולדות עמנו. "איכה", איכה היה יצור אנוש ויליד אשה לחיה טורפת? והשאלה הנוקבת עד עומק הלב היא: היבוא איפעם היום הגדול! "יום יורעאל" ועם המרצחים, הם וחבריו מבני עמים אחרים, יתנו את הדין על כל אלה, תשובה לשאלתה התמימה של "לאה-לה" — מדוע אתם זורים לי חול בעינים? ... כי לא ידעה היונה התמה, שזורקים אותה חיים לבור המוות.

אכן, אגב קריאה בחומר האיום הנה של השואה, עלה בזכרוני מקרה אחד, עליו קראתי בשעתו בעתונות. בגן החיות שוברלין שכח פעם מאכיל החיות לנעול כראוי את הסוגר הברזל, בו ישבה אחת הלבאינות. החיה ניצלה הזדמנות נדירה זו ויצאה את הגן ל"טייל" ברחובות הבירה. האנשים הרבים שמילאו אותה שעה את הרחוב גבהלו למראה עיניהם וכמטורפים אחד, בגיל שנתיים, פתח ברגע זה לרוץ התפורו בין רגע לכל עבר. ואילו פעוט מזלו את דלת הבית ויצא לו לתומו לרחוב. האם הבחינה מיד בהעדר הילד, רצה החוצה וראתה שהלביאה מחזיקה בין שיניה את רגלו הימנית של בנה הקטן. האם האומללה, איבדה עשתנותיה וכמעט שדעתה נטרפה עליה, גפלה לארץ, ספקה כפיה והתחילה להתחנן בפני החיה כמתחננים בפני האדם, ולבקש רחמים על פרי בטנה. הלבאינה הסתכלה באשה הבוכה מר, פלטה מפיה את רגלו של (הילד והמשיכה ב"טיולה" ...

רגש הרחמים שנתעורר בלב חיה טורפת מגן החיות לא נתעורר אף אצל אחד מהנאצים הגרמנים.

אכן, טרגדיה איומה של העם היהודי ושל האנושות כולה ירדו כרוכים בשואה הנאצית באירופה.

הראשי של הוועד היהודי האנטיפשיסטי במוסקבה, שריכוזו בידיו בשנות המלחמה והשואה את הידיעות על חלליה, הכותב בין השאר: "... עמוקים מאד הם הפצעים, שהמלחמה השאירה אחריה. שני מיליון יחודים הושמדו על ידי הגרמנים במקומות שנכבשו באזורי ברית המועצות, וכארבעה מיליון בארצות-אירופה". העורך מסיים בזה: "שאינו לנו אלא להשאיר להיסטוריון של קורות היהדות הסובייטית בימי מלחמת העולם השנייה לקבוע מסמרות כבעייה מסובכת זו, היסטוריון אשר יורשה בבוא הזמן לעסוק במחקר טראגי זה ברוסיה גופא, כשבידו חומר מוסמך ממקורות ראשונים". אולם כיום עדיין "מעט מזער החומר על פרטי ההשמדה הנאצית במרבית יישובי-היהודים בברית-המועצות" אכן, אנו זוכרים את העובדה המבישה, ימי "משפט אייכמן" ההיסטורי, על פניית בית-הדין בירושלים לברית המועצות בבקשה להעמיד לרשותו מיסמכים ממקורות ראשונים — קיבל סירוב מוחלט! וגם לא מקרי הוא הדבר, כי במשך שתי העשרות השנים, מאז הטבח הגדול ביהודי רוסיה, טרם מצאה לחובה בריה"מ לפרסם ספר על השואה הנאצית בתחומיה. מכאן חשיבות יתירה לספר שלפנינו, הראשון מסוגו

לאברהם מרתאן יקירנו
אנו אתך באבלך הגדול במות עליך
עטרת ראשך, אביך
ר' יהודה חביבי ז"ל
בעבודתך בשדה החינוך, התרבות
והיצירה העברית תנוחם.
חיים וחיה ליה ליף וב"ב

הנני משתתף ביגונו הרב
של ידידי
אברהם מרתאן
במות עליו אביו היקר
ר' יהודה חביבי
המקום ינחמו בתוך שאר אבלי
ציון וירושלים.
ד"ר משה משרנוביץ

אמונה וגישה / אמונה / סוף מעמוד 178

מה תדע, אלהים,
 על עוני בני אדם?
 מה תדע על הכאב
 בבשר החי, על התאוה הקשה כשאל?
 ועל בדידות הלב, אשר צהל אליך בקול
 וכמו נבער מדעת
 השתק ונדם?
 מה תדע אלהים, על עוני בני אדם?

* * *

האומנם יש המשך בשירתנו העברית לקווים ריליגיוזיים אלה, שנסיתי להתוות כאן? עם כל הכאב שבצורך להשיב על השאלה הזאת, עלי להשיב עליה בשלילה, אם הכוונה היא לשירה, הנכתבת בארץ על ידי משוררים, שראשית הופעתם בספרותנו היא בשנות הארבעים והחמישים. ואם יבקש החוקר יום אחד להבין את הסתר-הפנים הזה בשירתנו בתוך עשרים השנה האחרונות, לערך, בודאי יתחיל את הסברתו לעניין בתיאור התעייה והמבוכה הכלליות בשירת-העולם בדורות אלה, אך ספק אצלי, אם בתופעה כללית זו בשירת-העולם כולו יש הסבר מספיק למה שנשתנה אצלנו בפרק-זמן זה. אלא שלא אנסה להקדים את החוקרים, העתידים לבוא, ואסתפק בהערה אחת: ליקוי-המאורות בשירתנו, קדרות איגוצנטרית ומשמימה זו, שאתה מוצא בה יותר ויותר לעתים קרובות, כל מה שהשנים הולכות ועוברות — הסבר אחד ודאי לו הוא, שגאולתנו הלאומית שוב אינה מעוררת את הלבבות כמקור להקדשת החיים, הן חיי הפרט והן חיי הכלל. כלומר: נדמה לי, שאם ייערה עלינו רוח ממרום ונשוב להכיר, שיש להם משיח לישראל, ולא להיפק, חלילה, משום שכבר אכלוהו, חלילה — תשוב ותתעורר נימת-הקדושה ביצירה העברית הפיוטית, ולפיכך רצוני לסיים ב"תחינה" של יצחק למדן, ולוא גם בהשמטות רבות:

אלהי אברהם, יצחק ויעקב,
 אורלוגין העולם יעבט מהלכו,
 נשאל במחוגיו — והם בנו משטים.
 עננו אתה, מה השעה שעתנו
 בעולם זה מדומדם ומעונן העתים,
 אלהי אברהם, יצחק ויעקב!
 אלהי אברהם, יצחק ויעקב,
 כושלים ומוכים מכל עבר נשובה,
 רמונו רוחות, טמנו פח — מרחבים.
 הלהב שוב אש מאז באח כבוי ונטוש,
 ונרך העלה לעניין השבים,
 אלוהי אברהם, יצחק ויעקב.

„מנחם“ הנזכר במשנה חגיגה

רוזנטל גם מצטט את דברי פרום אפשטיין ז"ל בנוגע ללשונות „הושיבוהו בישיבה“ ו-„מינו“. אבל למה נמנע מלהזכיר את יתר דברי אפשטיין שם: „אעפ"י שהירושלמי שם בברכות השווה את שתי הלשונות“. ועוד, אפשטיין גם הוסיף שם: „אבל למינוי נשיא נאמר הושיבוהו בראש“. כמדומני שהמשיג עלי שכח את החלק השני של התוספתא שהזכרתי ששם נמצא שמנחם בן סיגנאי אמר: „כך וכך אם אני ראש“. הביטוי ראש אין פירושו דווקא „נשיא“, אפשר שענינו „אב-בית-דין“, וזה מתאים למשנה חגיגה: „יצא מנחם נכנס שמאי“ כמו שהבאתי כבר במאמרי. לכן ענין משנה חגיגה על מקומו עומד בנוגע לזיהוי מנחם.

שמחה ב. הוניג

ד"ר יהודה רוזנטל חוזר בגליון טבת שבת של ה„בצרון“ על כמה דברים שהדגשתי כבר בהערותי במאמרי הראשון על „מנחם“, ובתוספות דבריו כאן לא חידש כלום. רמותי שם על:

(א) ענין כפר טגני — ראה הערה 14.

(ב) התוספתא — „מנחם בן סיגנאי ש-הוצבע“.

(ג) פירוש הראב"ד — ראה הערה 9. ולכן תמוה לי שהמשיג לא שם לב לכל אלה אגב ההיסות קולמסו.

ד"ר רוזנטל מודה שלא בא „לקבוע מסמרות“, אבל עדיין קשה לקבל מסקנתו מתוך המדרש שיר השירים. הנני מדגיש מה שאמרתי כבר: „מי שזן במדרש זה יראה ברור ערבוביה רבה ושאיין הוא מדרש קדום להחליט ממנו מי הוא מנחם הנזכר“.

אליהו נבות — חלוץ הסויה בישראל

של מר נבות להגשת עזרה לעמים רעבים עלידי מוון הסויה נשלחה לנשיא על-ידי מר האוארד רוץ, ראש מרכז מועצת הסויה בוטרלו, במדינת איובה. מר רוץ הזמין את מר נבות להרצות על זנים של פולי סויה שטופחו על ידו בכינוס עולמי של מגדלי המזון הזה שנתקיים באותה עיר. זני הסויה מישראל „יונתן“, „גיונסון“ ו-„נבות“ נקלטו יפה באנאה. מר נבות קיבל מכתב גם ממנהל תחנת-הנסיונות של משרד התקלאות במוסקבה, פרום סיווט, ובו הוא מודה לו על ארבעת זני הסויה ששלח אליו מהגידולים שטופחו על ידו בישראל.

הגירת רות בן-דוד, שהתחתנה עם מנהיג „נטורי קרתא“, ר' עמרם בלוי, כתבה (בעברית) למר אליהו נבות כדברים האלה: „נבות, נבות, במה אברכך? יהי רצון כשם שהצלחת לרפא אותנו מכל חולינו ומיחר שינו כן תצלית לרפא את עם ישראל ממיחושיו באותה הסויה המופלאה ושזוכה לראות את עמך ישראל אוכל סויה בוקר, צהרים וערב, כן יהי רצון“...

א. א.

אליהו נבות, „איש הסויה“ הישראלי, מן התושבים הוותיקים של „הרצליה“, בא לביקור לארצות-הברית.

בנסיונותיו המוצלחים, הגיע א. נבות לשיא של יכולי סויה, העולים על היכול הממוצע בעולם.

אליהו נבות מאמין שבעזרת הסויה ניתן לפתור את בעיית הרעב בארצות נחשלות ומרובות-אוכלוסין, וכן גם יאמין, כי בעזרתם של גרגרים קטנים אלה, יוכל מדע-הרפואה להתגבר על מחלות ותקלות שונות בגוף האדם.

שמע הסויה המופלאה כמחוללת „נסים“ בגוף האדם, יצא למרחקים. מארצות רבות בעולם פונים אל מר נבות ומבקשים הוראות לשיפור זריעת הסויה ולהתקנת תפריטים מהמזון הזה.

ההצלחה הגדולה של כל מיני המזונות העשויים מסויה נתפרסמה אף בארצות הברית. העוזנות בארה"ב כיתתה את מר נבות בשם „חלוץ הסויה הישראלי“ ובשם זה הוצג במכתב של מועצת הסויה האמריקנית לפני הנשיא לינדון ג'ונסון. תכניתו

משיריו יצאו בקבצים: "פרחי אש" ו"שירי חותם". הוא משתתף ב"למרחב" בשם "הגי". רשימותיו על משפט אייכמן הופיעו בספר "מול תא הזכוכית" שזכה בפרס. אשתקד הופיע הרומן הראשון שלו בשם "עיסקת השקולד".

פרס משרניחובסקי לתרגומי מופת

בו' שבט, ש.ז., היא השנה ה-91 להולדת המשורר ש. משרניחובסקי, התקיים טקס החלוקה התשע-עשרה של הפרס לתרגומי מופת מטעם עיריית תל-אביב. הפרסים הוענקו לאפרים ברויזא על תרגומו של ארבע הקומדיות לשקספיר, שיצאו לאור בהוצאת מוסד ביאליק; ולדבורה זבורצקי על תרגומה של "ספרי השנים" בשני כרכים לסקיטוס.

מחנה קיץ לילדים מפגרים

בהרי פוקינו, במדינת פנסילוניה, בווימארט, שעליד הונסדיל, נפתח מחנה קיץ בשביל ילדים מפגרים מטעם "מכון מיימונידס" שבפאראקוביי.

"מחנה דוד" משתרע על פני 260 אקרים, בגובה אלפים רגל מעל פני הים. מדריכים מומחים יאמנו את הילדים במשחקי ספורט ויטפלו בחינוכם היהודי. מאיר ה. סטיסקין הוא מנהל המחנה. הרב יצחק מייזיס הוא מייסד המכון ועומד בראשו מאז 1959. המחנה יהיה פתוח מ-30 ביוני עד אוגוסט 25. בין חברי ועד תומכי המוסד גמנים הסינאטורים קנדי ויעבץ, ראש העיר לינדסיי, ליאונארד ברנשטיין ועוד.

הרב משה חיים אדלר ז"ל

בדירתו נפטר הרב והעסקן הידוע, משה חיים אדלר, לאחר שנאבק שבועות אחדים עם מר המוח, כשנפצע פצעים אנושים על-ידי צעיר שנטרפה עליו דעתו באמצע דרשתו של הרב לכבוד טקס

נשף שירה של ישראל אפרת

המשורר, החוקר והוגה הדעות הנודע ישראל אפרת יקרא מיצירותיו בעברית ביום חמישי, 14 באפריל, בשעה 8:30 בערב ב"פואטרי פנטר" של י.מ.ק.א., שדירת לקסינגטון ורחוב 92. המשורר גבריאל פרייל ישב-בראש.

חנוכת "יער קנדי" מטעם הקרן הקיימת

בארבעה ביולי, ש.ז., יחנך "יער קנדי" מטעם הקרן הקיימת לישראל באמריקה. ד"ר מילטון ארון, המנהל הארצי של הקרן הודיע שהמשרד בניו-יורק עורך "עליית רגל" לחנוכת היער ובה ישתתפו אישים ידועי-שם ובתוכם אוירל הארן, השופט הראשי של בית המשפט העליון. המעוניינים להשתתף ב"עליית רגל" זו יפנו אל משרד הקרן. יוזם המפעל היה המנהיג הציוני מאכס ברסלר, שנפטר ב-15, ש.ז.

סיפורת של רחלה בבלי בתרגום אנגלי

סיפורת של המשוררת והמספרת רחלה בבלי, "מכתב לאלהים, או יסכה ממדרוני הגלבוץ", שנבחר כאחד מ"יד סיפורים הראויים להופיע בתחרות הסיפור העברי הקצר מטעם ה"בצרון" תורגם לאנגלית והופיע בירחון האנגלי "Short Story International" בחוברת יאנואר, ש.ז. התרגום נעשה על-ידי הלל הלקין.

המשורר חיים גורי בניו-יורק

המשורר והעתונאי הידוע הגיע לאמריקה לביקור קצר. בזמן שהותו כאן יופיע בסדרת הרצאות מטעם מחלקת החינוך והתרבות שליד הסוכנות היהודית על הספרות העברית בימינו.

ח. גורי נולד בשנת 1923. הוא חבר בפלמ"ח והשתתף במלחמת משיחורו.

על הלטינוציה של העברית (מכתב אל המערכת)

לכ' מערכת „בצרון“

א. נ.

קראתי את שיחתו הבלשנית של יצחק אבינרי ב„בצרון“ מס' 254 המכוננת בעיקר נגד הלטינוציה של העברית. הדברים מעניינים, אך ההשגות שהעלה, ודרך העלאתן, עוררו בי תמיהה. אין אני מחסידי הגורסים שינוי לכתב לטיני, להיפך! אלא שממר אבינרי (דווקא!) מותר היה לצפות לשני דברים: (א) להצגת הצד שכנגד בצורה הוגנת; (ב) לעידכון החומר.

ההשגות שמר אבינרי מעלה לחיזוק טענותיו ולהפרכת דעות המטיפים לשינוי הכתב הן מיושנות וגם אינן הוגנות מבחינת עידכון ההשקפות החדישות שהעלו אנשים אלה, שביניהם לא רק יוצרים ידועים בלשון העברית כי אם גם אנשי מדע הנזקקים ללשון העברית והאוהבים אותה.

לי עצמי זכורה סידרה מעניינת מאד שפרסם לפני כשנה המשורר יונתן רוטש ב„ידיעות אחרונות“ ובה השגות היסטוריוזופיות חשובות, ולא רק טענות הנוגעות לנוחיות גרידא. בין היתר, טען טענה פשוטה אחת: ספר התורה עצמו נכתב בכתב הקרוב יותר ל„לאטינית“ מאשר ל„עברית“ (הא"ב הסורי! ..) בת ימינו! .. וכל המעיין בתצלומי עמודיו של ספר התורה השומרוני שפורסמו בזמנו ב„משא“ נאלץ להודות כי אכן יש טעם בדברים ואין אלה אלא חלק קטן ממיכלול טענות שאבינרי לא טרח כלל להעלותן!

א. גילון

ספרים שנתקבלו במערכת

דייקן (דיקשטיין), ס. תולדות משפט השלום העברי, מגמותיו פעולותיו והישגיו, הוצאת יבנה, תל-אביב, תשכ"ד 148 ע', ורשימת מאמרי ס. דייקן בשטח דיני ממונות וסדרי הדין האזרחי ומפתח. טמיר, נת, סמינריוסים במאבקי עם, סיפור מימי מלחמת השפות בארץ-ישראל, הוצאת „יבנה“, תל-אביב, תשכ"ה, 179 ע'.

בר-מצוה שהתקיים בבית-הכנסת „שערי צדק“.

הרב אדלר, בנו של הרב יוסף אדלר, שהיה ר"מ ישיבת „תפארת ירושלים“ ספג בבית הוריו אהבה ומסירות למסורת ישראל. בשנת 1935 סיים את חוק לימודיו בסמינאר היהודי התיאלוגי מיסודו של שכטר. הוא שימש ברבנות בכמה קהילות והשתתף השתתפות פעילה בעבודת החינוך, בתנועה הציונית ובמגבית היהודית המאוחדת. בדרשותיו, מאמריו וספריו התכוון להעמיק את ההכרה היהודית ודעת היהדות בקרב הציבור היהודי באמריקה. הוא הוקיר את הספרות והתרבות העברית. ימים מספר לפני שנפצע שלח תרומה ל„בצרון“ ובמכתב איחל לירחון הצלחה להמשך הופעתו והשפעתו הברוכה. בן ג'ט היה במוחו. יהי זכרו ברוך!

תיקון טעות

בחוברת האחרונה של ה„בצרון“ (טבת-שבט), נפלו טעויות מצערות במאמרו של ד"ר משה כרמלי ואלה תיקונין:

עמ' 119 צ"ל: לאיוש קושוט (1894-1802)

עמ' 122 צ"ל: אבל הוא אינו מתעלם מהטבע המשמש נושא יסודי בשירתו.²⁰

עמ' 127 הערה 3 צ"ל: כוכבי יצחק.

עמ' 127 הערה 22 צ"ל: 1826, עמ' 104-100

עמ' 127 הערה 71 צ"ל: „המצפה“, תרסו, גליון מו, א; מח, ו; תרסו, מח, ה; ג, א; לחלט, א;

עמ' 127 הערה 72 צ"ל: „המצפה“, גליון כו, א (ד תמוז תרסח)

עמ' 127 הערה 75 צ"ל: „כוכבי יצחק“, כו, עמ' 52

לידידתנו אורה רייכמן

אנו אתך באבלך הגדול

בהלקח ממך בעלך וידידנו היקר

ישראל ז"ל

ללא עת.

יששכר זפנינה גולדברג

כדי שתהנה הנאה מרובה

אין דבר שגורם לנו אושר מרובה יותר מאשר להשביע רצון נוסעינו. ולכן לכל מקום שתטוס אתנו הנאתך היא הנאתנו. התבכר מזון כשר? עליך רק לבקש כשאתה מזמין כרטיסהנסיעה. לשם שירות מצויין לאירופה ולכל ארצות תבל בקו לופטהאנזא, צלצל לסוכן הנסיעות שלך, או פנה אל לופטהאנזא.

Lufthansa

German Airlines

משרדים בערים ראשיות באה"ב ובקנדה

הנהלת

בתי ספר גבוהים

שעל יד ישיבה אוניברסיטה

**YESHIVA UNIVERSITY
HIGH SCHOOL**

FOR BOYS

2270 Church Ave.
B'klyn 26, N. Y.

Amsterdam Ave.
and 186th St.
N. Y. 33, N. Y.

FOR GIRLS

1277 East 14 St.
B'klyn 30, N. Y.

462 West 58th St.
N. Y. 19, N. Y.

מכרכים את נשיא ישיבה
אוניברסיטה

ד"ר שמואל בלקין ומשפחתו

ההורים והמורים,
התלמידים והתלמידות

בחג כשר ושמח

Non-Profit Educational
SUMMER CAMP

IN ISRAEL

5th Successful Season
Enrollment
for BOYS & GIRLS;
AGES 14 to 17

The 7 week program features:

- Camping, working with Israeli boys & girls in KFAR HAYAROK
- Field trips—hikes throughout Israel
- Classes in conversational Hebrew
- Land & water sports, arts & crafts
- American and Israeli counselors
- Nutritious & strictly kosher cuisine

July-Aug. 1966

For full particulars
contact:

\$959
TOTAL COST

HISTADRUT

SUMMER CAMP in ISRAEL
33 E. 67th St New York 21, NY
RE 4-7440 or RE 4-6010

GREETINGS FROM

**THE
GRAND
UNION
COMPANY**

*most people call RIVERSIDE . . .
for the inspired service and
spiritual comfort RIVERSIDE
offers family and friends*

RIVERSIDE RIVERSIDE MEMORIAL CHAPEL

Funeral Directors

76th St., and Amsterdam Ave.,
New York — ENdicott 2-6600
Brooklyn * Bronx * Long Island
Mt. Vernon * Miami and
Miami Beach

Morton Rosenthal - Carl Grossberg

Directors

RIVERSIDE MONUMENTS

. . . more than fine granite. Each
memorial . . . be it a modest head-
stone or an impressive mausoleum
. . . is a mark of everlasting respect,
unconditionally guaranteed forever
by RIVERSIDE'S 50-year reputation
for quality. *Visit our showroom.
Call or write for illustrated Booklet*

להתענג בפסח -

מצות

הארזווייז-
מארגארעמען

וכל מיני אוכל כשרים וטובי טעם
של

הארזווייז-מארגארעמען

אופי המצה היותר מעימה באמריקה.

היין הכי משובח והכי כשר
למהדרין מן המהדרין

יין ליפשיץ

— המפורסם —

בטובו, בטעמו ובכשרותו
לפסח ולכל השנה

בית היין הנה נוסד לפני שלשה דורות באירופה
על ידי מוהר"צ ליפשיץ ז"ל

ונכדו

מו"ה צבי ליפשיץ נ"י

קשטו נא את שלחנותיכם ביינות מאלאסא,
מאסקאטעל, טאקאי, סאטורן, בארגאנדי, ענבר
קאנקארד ובכל המינים והמראות המשובחים
והנעימים, המשמחים לב ונפש.

כמו כן יש לקבל בכל תנויות מכלת ובתי מרוח
את מיץ הענבים שלנו הנעשה בכשרות, חפשי
מאלקוהול וראוי לבכרת בורא פה"ג.

LIPSCHUTZ WINE CO.
(MONTEREY WINE CO.)

119 Norfolk St. New York 10002
158 Broadway Brooklyn, N. Y.

Tel: 777-8080

Mother's

AT PASSOVER TASTES LIKE PASSOVER AT MOTHER'S

REMEMBER?

Our Gefilte Fish is made with a mother's tender, loving care. We take the plump, juiciest, young fish — fresh from icy Northern lakes — add a subtle dash of spice, and slow-simmer to flavorful perfection. As traditional as the holiday itself! Available in cans and jars.

NEW! KOSHER FOR
PASSOVER MARGARINE

Approved for Passover
cooking, eating. No milk,
dairy, or animal fats.
Regular or UNSALTED.

AND, DON'T FORGET
MOTHER'S BORSCHT

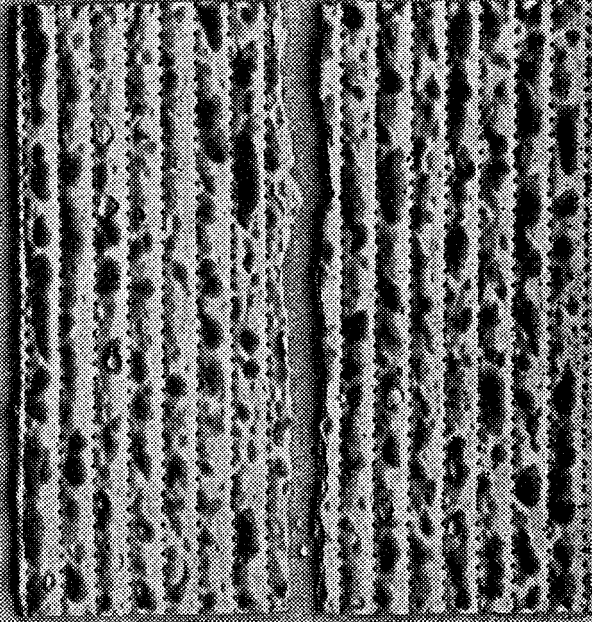
America's favorite,
3 wonderful ways.
Regular, Low Calorie,
or Egg Enriched.

KOSHER FOR PASSOVER PAREVE

Mother's®

From the spotless kitchens of
Mother's Food Products, Inc., Newark, N.J. 07105

The breaking of the matzo is at the heart of the Seder.

Don't you think this tradition
deserves the one matzo
that was first served 187 Passovers ago?

בשר חמץ

Passover Greetings From

SPIEGEL'S

Hungarian Restaurant

STRICTLY KOSHER

45 East 167th St.

cor. River Ave.

Bronx, N. Y.

Free Parking

Catering for
All Occasions
Jerome 6-9600

איז בעסער
סאָדזשערל בע'מעס/מער

א דעזירט פון העכסטער קוואליטעט און געשמאק
סמירקמלי כשר

לכל השנה ולפסח

סאָדערט פון אייער גראַסערי סטאָר נאָר

"קאָדזשערל"

KOSHER DESSERT, Inc.

8 West 28th Street

New York 1, N. Y.

Published by Bitzaron, Inc., 1141 Broadway, New York 1, N. Y. (except January-February, May-June, November-December, when published Bi-Monthly, and July and August when not published). Prof. N. Glatzer, Prof. Simon Hakin (Israel), Prof. Harry A. Wolfson, Editors; Dr. Maurice E. Chernowitz, Executive Editor; Prof. Hayim Leaf, Associate Editor. F. Ziony, Business Manager. Subscription, payable in advance \$7.00 per year; foreign \$8.00. To members of the Armed Forces half rate. Second class postage paid at New York, N. Y. Copyright 1966, by Bitzaron, Inc. All rights reserved. Opinions expressed in articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions automatically renewed unless we are notified otherwise.

ב. מאנישעוויטיץ קאמפאני

אחד מי יודע? — אחד אני יודע!

אחד הוא בית-התעשייה למיצרכי מזון של מאנישעוויטיץ, המצטיין במיב האיכות ובהידור כשרות, זה שבעים ושמונה שנה.

ואלה הם מיני המזון והמשקאות מתוצרת מאנישעוויטיץ, שינעימו לכם את שולחן ה"סדר" ותחג:

כל מיני מצה ותולדותיהן; כל מיני ייגפן ושאמפין; כל מיני יין-פירות ("שהכל") וכן ברענדי, ווישניאק, שליוואוויטיץ וליקער; תרנגולות ותרגולי-הודו (רק קפואים); דגים ממולאים; מרק עוף ובשר והמיצות; מזון לתינוקות (בשר ועוף); מקרונים, עוגות ובליל-עוגה; מיצי זויפים, תפוחים ועגבניות; שימורי פירות וריבה; דבש וסוכריות, טה וקפה ועוד ועוד.

את ה"עיקרים" מנינו — ואיך זיל גמור. בחנויות המכולת תמצא עוד מיני מזון מתוצרת מאנישעוויטיץ.

כשר לכל השנה וגם לחג הפסח אם נאמר על האריזה כשר לפסח בעברית או באנגלית, בלי שום חשש ופיקפוק אפילו למהדרין מן המהדרין — בתכשר הרבנים:

ר' אליעזר זילבר מסינסינטי, ראש הנשיאות של אגודת הרבנים;
ר' יצחק הלוי סגל מג'ורסי-סיטי, נשיא-כבוד של אגודת הרבנים;
ר' נפתלי צבי יהודה ריף מקמדן, נשיא המוסד "עזרת תורה",
ור' חיים קארלינסקי מברוקלין, מוכיר-כללי של אגודת הרבנים.

אכול מתוצרת "מאנישעוויטיץ" — ואי אתה בא לידי מכשול!

A Healthy & Happy Passover

FARMFOD RESTAURANTS DISTINCTIVE DAIRY CATERERS

142 WEST 49th STREET
NEW YORK, N. Y.
PLaza 7-4971

- Air Conditioned Dining Rooms. Open 7 days a week for Luncheon, Dinner, Supper and After Theatre (Sat. & Sun.)
- Beautiful Private Dining Rooms accommodating up to 250 persons for Showers, Luncheons, Dinner and After Theatre Supper or Snacks.

"AFTER 35 YEARS . . . THE MOST TRUSTED AND RESPECTED NAME IN OUR FIELD"

מאות היתומות במוסד המהולל

בית היתומות הכללי בירושלים מצפות לעזרתך

אין מצוה גדולה מזו של החזקת המוסד המפואר הזה הקיים 63 שנה. — נא להושיט לו יד עזרה.

בברכת חג כשר ושמוח

בית היתומות הכללי בירושלים

שלחו תרומותיכם אל:

GENERAL ISRAEL ORPHANS'
HOME FOR GIRLS

132 Nassau Street

New York, N. Y. 10038

Tel.: COrtland 7-7222

Maimonides Institute

Advanced network of facilities and services for the total education of exceptional children. The only one of its kind under Jewish auspices. Includes: Co-ed Schools • Wilwin Day Camp • Diagnostic & Treatment Center

Camp David

...Co-ed sleepaway camp for children with learning disabilities, plus unique teen and young adults "work-camp" program. 260 magnificent acres, private lake in beautiful Pocono Mts., where the campers can blossom and approach maturity in a warm, understanding environment under direction and supervision of dedicated, skilled professionals. Superb recreational and athletic facilities. • Bar Mitzvah training • Kosher meals. For catalog write:

**CAMP DAVID of
MAIMONIDES INSTITUTE**
Far Rockaway, New York 11691

26th YEAR

BETAR

ביתר

Liberty, N. Y.

8 weeks \$475 (all inclusive)
4 weeks \$260

NOT JUST ANOTHER CAMP

- Olympic Size Swimming Pool
- 2000 Ft. Elevation
- Modern Cabins
  - Scouting & Hiking
  - Swimming, Boating
  - Doctor, Nurse
  - Strictly Kosher
  - All Sports & Crafts
  - Israeli Atmosphere
  - Trained Counselors
  - Individual Attention

• CO-ED 6-16

116 Nassau St. N. Y., N. Y. 10038
(212) BE 3-2180

Member:

Association of Jewish sponsored Camps

חג כשר ושמח!

ידידים יקרים של הצדקות המאוחדות
בירושלים ע"ה"ק:

כאשר אתם מכינים צוואה לאחר ק"כ. בבקשה
להזכיר את המוסדות הקדושים ישיבת עץ
חיים עם י"ג תתי"ם ובתי חולים.

מר ר. ל. מקלר, נשיא

UNITED CHARITY
INSTITUTIONS OF JERUSALEM
132 Nassau St. N. Y. C. 10038
Suite 1119

לקוראי הבצרון!

חתמו והחתימו!!!

וברכת חג כשר ושמח

מערכת ה"בצרון"

Use the Pleasant Laxative

Ex-Lax is the laxative you enjoy taking. Tastes like delicious chocolate, and gives thorough relief gently and comfortably. Ex-Lax is America's biggest selling laxative — used for over 50 years.

Buy the Economy 98c size

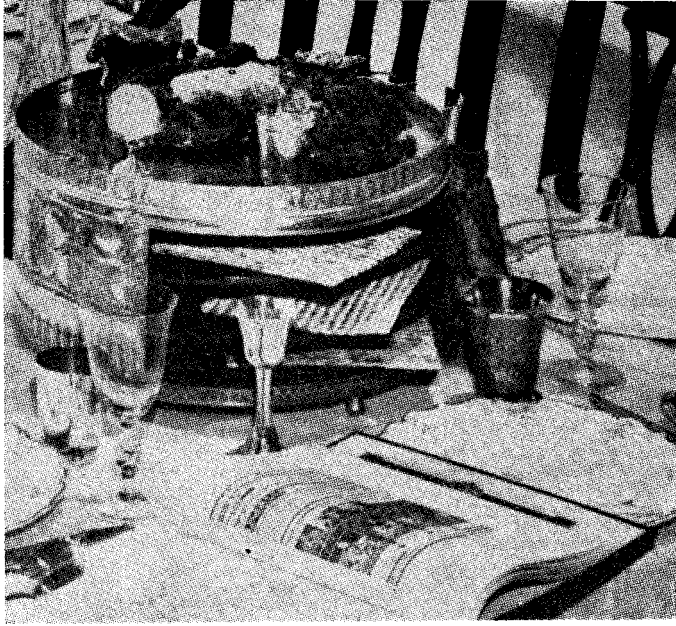
Save as much as 54c

Also available in 43c and 19c sizes

When Nature "forgets" . . . remember

EX-LAX

THE CHOCOLATED LAXATIVE

PASSOVER GREETINGS

BANK LEUMI LE-ISRAEL

60 WALL STREET

NEW YORK, N. Y.

Kedem Wine Co.

132 Norfolk St. GR 3-8288
New York, N. Y. 10002

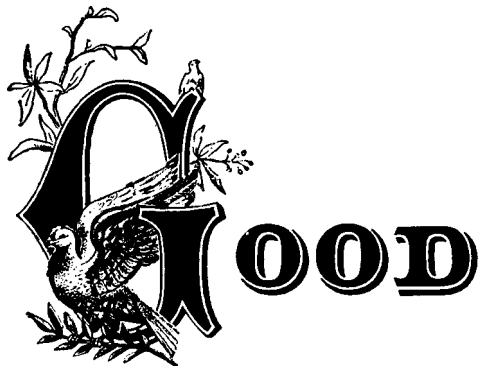
Best in Quality
Highest in Kashruth

SPECIALTY - CHAMPAGNE

- CONCORD WINE
Naturally Sweet
- MUSCAT WINE
Naturally Sweet
- WINE EGG NOSH
- WISHNIAK
- ALASH

KEDEM WINE can be secured in all leading liquor stores

FEEL

... Aboard your El Al flight. See what you've helped to build in Israel—her freedom, her magnificent institutions (including El Al, of course). It'll feel good, too.

Your ticket on El Al is good for other destinations besides Israel. Where else do you plan to travel? Tel Aviv, Nicosia, Istanbul, Teheran, Nairobi, Johannesburg, Athens, Rome, Vienna, Zurich, Munich, Frankfurt, Brussels, Amsterdam, Copenhagen, Paris, London???

Ask your El Al travel agent to help you with your plans. He is good at it.

610 Fifth Avenue, New York, New York, PLaza 1-7500
Boston • Chicago • Cleveland • Detroit • Los Angeles • Miami
Philadelphia • San Francisco • Washington, D. C.